

SZENTKATOLNAI BÁLINT GÁBOR ÖNÉLETRAJZI NAPLÓTÖREDÉKE

ZÁGONI JENŐ

Korának egyik legnagyobb és legtöbbet szenvedő világutazója, Kőrösi Csoma Sándor szellemi örököse, Szentkatolnai Bálint Gábor (1844–1913)* életének alkonyán önéletrajzának megírásához kezdett. Sajnos, a munka nem fejeződhetett be, a rendkívül izgalmas, változatos — a maga nemében páratlan — életből csak az első harminc évet (1844–1874) öleli fel. Ennek ellenére sok, közérdeklődésre számot tartó, forrásértékű, család — és művelődéstörténeti, néprajzi adatot tartalmaz. Külön figyelmet érdemelnek a XIX. század közepének szentkatolnai iskoláját leíró, valamint a korabeli orosz birodalombeli állapotokat megörökítő részek.

Kár, hogy az önéletírás nemcsak befejezetlen, de sok helyen vázlatos, számos utólagos bejegyzést tartalmaz, ezért közlésre alkalmas szöveget meglehetősen nehéz kialakítani belőle.

A kézirat a szegedi Egyetemi Könyvtár tulajdona. Odakerülésének körülményei ismeretlenek.

Ez úton is köszönetünket fejezzük ki Ilia Mihály egyetemi tanárnak és Lengyel András könyvtárosnak, akik felhívták a figyelmet az ott levő kéziraatra és annak másolatát rendelkezésünkre bocsájtották.

Szentkatolnai Bálint Gábor

*) Szentkatolnai Bálint Gábor életéről és munkásságáról dolgozat jelent meg a Sepsiszentgyörgyi Múzeum Évkönyveinek egy korábbi számában, Zágoni Jenő: *130 éve született Szentkatolnai Bálint Gábor* címmel. Aluta 1974/75, (VI—VII kötet) 373—389. 1.

Én szentkatolnai Bálint Gábor születtem 1844 év Március 13-adján, szerda napon hajnalban Szentkatolnán, mint szüleim harmadik gyereke, aki után következett még kilenc fiú- és leánytestvér. Apám volt szentkatolnai Bálint Endre és anyám imecsfalvi Illyés Ágnes.

1-ső atyai nagyapám volt Bálint István, 2-odik nagyapám Bálint György, 3-adjik nagyapám szentkatolnai Bálint Endre.

I. Szentkatolnai Bálint Endre	1716—1780
Szentkatolnai Bálint György	1751—1835
Szentkatolnai Bálint István	1796—1824
Szentkatolnai Bálint Endre	1818—1880.

Ebből látható, hogy a szentkatolnai előnevet nem én vettem föl, mert őseim már I. Rákóczy György (1594—1648) erdélyi fejedelem korában törzsökös szentkatolnai birtokosok voltak s az 1635-ödiki Lustrakönyv szerint mint primipilus lustrált egyik szentkatolnai Bálint. Arról én nem tehetek, hogy a finnugor ipar kezdeményezője hazánkban, a nagy parasita, engem plánszávnak tett meg, amit a bécsi külügyminisztériumban 1881 Január ha[vá]ban szememre vetettek.

Szépapámnak, szentkatolnai Bálint Györgynek (sz. 1751—1835) több leányán kívül volt négy fija (György, Lázár, János és István). A nagyobbik fija kantai gymnasiumot végézeve kiment Magyarországra, ahol Arad-, Torontál- és Csanád megyében mint törzsökös Székely s így nemes ember, megyei hivatalt kapott.

Hogy milyen volt a gyakorlat az igazi székely ember nemességének igazolásánál, közlöm itt a fent nevezett 3 testvér közül az 1785-ben született ifjabb Bálint Györgynek részére kiállított nemességi bizonyítványt. Amely okmány magyarul így hangzik:

Mi, Sepszi, Kézdi, Orbai és Miklósvár székely székekből törvényesen egyesült Háromszéknek tisztviselői jelen iratunkkal emlékezet okáért tudatjuk mindazokkal, akiket illet, úgy az egyesekkel, mint a közönséggel, hogy az alább írt évben, napon és helyen a politikai, közgazdasági s egyéb a királyi felség szolgálatába vágó ügyek tárgyalása végett kellő számban együtt megjelentünk s arra kért a fiatal, székely nemesi kiváltságokat élvezett s jelenleg is élvező szentkatolnai Bálint György, aki jelenleg dicső Magyarországbán, Arad vármegyében, Arad szabad királyi városában él és tartózkodik s akinek az apja szintén szentkatolnai Bálint György, nagybátyja az egykor Arad városában élt Bálint Ferenc, hogy mink az ő törzsökös székely nemességéről bizonyosságot tevő okmányt adjunk neki. Amely igazságos kérésének annál is inkább eleget tartozunk tenni: mert a közismeretségen kívül, bizonyítja hét hitelt érdemlő törzsökös székely tanu eskü alatt a hivatalos utánkérdezésben, amelyet foganatosítottak 1806 év Szeptember 17-edikén Cseh Endre és Elekes István, királyi jurátusok és székünk tényleges ülnökei, hogy a folyamodó Bálint Györgynek apja, aki szintén Bálint György, tényleg is a fent nevezett Szentkatolnán birtokos, igaz, kétségbe nem vont székely nemes, a Katona Székelyek rendjéből, hogy birtoka székely örökség, s hogy elődei is a sokszor említett Szentkatolnán laktak életükben, székely nemesi kiváltságnak örvendettek s azzal éltek. Az 1635—ödik évben készült *lustra-könyv*

szerént pedig a régi katona székelyek közt mint Primipilus lustrált. Akiket s az egyes Székelyeket Verbőczy Hármaskönyve III-adik részének 1-edik fejezete valamint a legújabb legfelsőbb rendeletek is kiváltságos állapotukban törvény szerént megtartandónak rendeltek. Amiért is említett folyamodót, Bálint Györgyöt, aki Arad városában tartózkodik, olyannak ismerjük és bizonyítjuk. Aminek hitelül és erősségül jelen bizonyító levelünket, miután a fiskus sem mondott ellent, mint a mondott folyamodó jogainak teljesebb védelmére szükségest, a közigazgatás és méltányosság, parancsára az igazgató tisztviselő és rendes jegyző aláírásával és székely székünk hiteles és nyilvános pecsétjével kiadandónak tartottuk.

Szentkatolnán 1806
Szeptember 18-adján

Demény István s.k.
mint királybíró
Cseh József s.k.
mint Háromszék székely
székének rendes jegyzője.

1810-edik év Július 4-edikén nemes Torontál vármegye Szent-Miklós mezővárosában tartott generális gyűlésből 57-edik szám alatt:

Ezen *bizonyosság-levél* erejénél fogva fent nevezett Bálint György, aki Aradról e nemes vármegyében Bántok helységébe *által* jött s ottan nótárius hivatalt nyert s a közelebb felkelt megyebeli nemes lovasseregben pedig *hadnagyi* tisztséget viselt, a megyebeli nemesek közé minden ellenmondás nélkül bevétellett.

Kiadá főnótárius Kászonyi Sándor m.k.

1807 év Július 8-adján e nemes Arad vármegye részéről tartott generális gyűlése alkalmával Háromszék székely székének *bizonyosságlevele*, mely Bálint György nemességéről szól, fel lett olvasva és 521 szám alatt jegyzőkönyvbe véve és annak értelmében, a Fiskusnak sem lévén semmi kifogása, mondott Bálint György e nemes vármegye bekebelezett nemesek sorába lett iktatva. Kiadta nemes Aradvármegye első vicanotarius, Sipeti Balás Sándor.

Szépapámnak, Bálint Györgynek legkisebb fija Bálint István tudva, hogy apjának Szentkatolnán, Gelencén, Imecsfalván, Hatolykán, Oroszfaluban és Kézdivásárhelyt levő fekvő birtoka egyedül őreá marad, kicsapongó életet élt, amint az öreg szomszédoktól hallottam, úgy hogy 28 éves korában meghalt árván hagyván egyedüli gyerekeit, Endrét, az én apámat 10-éves korában.

Apám anyja korán özvegyen maradván nőül ment szolgájához, egy jobbágyrendű emberhez, a miért is kiskoros apám a katonai törvények szerént nagyapjának Bálint Györgynek hatalma alá került s ez is neveltette amíg élt. Midőn apám 17 éves korában nagyapját is elveszítette, a katonai törvény nem hagyta őt a magát degradálta anyja gyámnoksága alatt, hanem odaadta nagynénje férjének (P. I.) hatalm[a] alá. Ez a jó rokon a Bálint-birtok egy részének haszonélvezete fejében tartotta apámat (mint a kutyát), ruházta (csepű inggel) s iskolába járatta mint egy koldusfiút.

E nyomoruságos gyerek- és fiatalkorát sokszor emlegette apám nekünk szemrehányólag „Bezzeg én egyedüli gazdag gyermek létemre csepűinget hordottam kantai deákkoromban is“.

Ezért házasodott meg apám már 28 éves korában. De házas élete sem kezdődött boldogsággal, amikor birtokát a gyámjától s a bérben bírt szomszédoktól kézhez vette, az egész úgy ki volt használva és elsoványítva, hogy csaknem semmit sem termett. Aztán éppen azok, akik leányágon rokonok s a tagosítás előtt beltelek számba ment *Bálintok* nevű rétnek társtulajdonosai voltak, irigységből semmi alkalmat sem mulasztottak el apám károsítására. A többi közt a Magyarországra kiszármazott nagybátyák egyikének törvénytelen származékát behívták s rábeszéltek, hogy perrel követelje a Bálint György-féle birtok felét. El is jött a Székelyföldre valami banda sváb alak s keresetet indított, de a 48 előtti székelybiróság elutasította keresetével, mint olyant, akinek semmi joga székely birtokhoz. S ez volt apám szerencsétlensége, mert ezen ítéletben bizva, a becsalt állítólagos rokonnak szerény kérését, hogy haza utazására adjon vagy száz forintot s lemond követeléséről, nem teljesítette. Jött az osztrák törvény s apám ellenségeinek biztatására újra pert kezdett a keringő s 20 évi perlekedés (ítélet, fellebbezés, perújítás) után nem osztrák, hanem magyar bírók odaitélték a Bálint-birtok felét a kétséges rokonnak, aki most sokkal drágábban egyezett ki. Így züllött el az egykor irigység tárgyát képezte Bálint-birtok. 1847 nyarán halt meg az utánam született kis leánytestvérem, amit én még nem értettem [...], de sajnálkozni tudtam, amikor hallottam, hogy a szépen fölcifrázott testvéretem a földbe temetik, mint ahogy tavasszal pityókát láttam volt a földbe temetni (elültetni).

E korban kezdetek azzal ijesztgetni, ha valami okból sírtam, „halgass, mert megesz a Bankus!“. A pest (tűzhely) megett állott egy pálinkafőző üstalakú (borszöllő hozására használt) kétfülű, füstös kosár s ezt néztem Bankusnak, amelyre még nézni sem mertem jóformán.

Az én szellemi tehetségem e korban alacsonyabb fokú volt mint a libáé, mert amikor 1891 ben a török vízpipám (nárgilem) az ajtó előtt letettem, a libák előbb körüljártak s midőn látták, hogy az a különös alakú valami nem bántja őket, szépen közeledtek s megtapogatták.

Minden szépen öltözött, természetes asszonyt szeretettel néztem, mert száraz dajkám is egy csinos, természetes leány volt.

Nagyon örültem csipkés gallérú és tászlis (fodros) ujjú ingemnek.

1848. Emlékszem a sokszínű unió-tollakra, amelyek közül a piros és sárga (mert ilyent is festettek nálunk) tollak tetszettek nekem leginkább.

Emlékszem, hogy a szomszéd falukból tágas udvarunkon gyülekezett székely katonák fakarddal tanultak vívni. Emlékszem, mikor ez év tavaszán (fűzöldüléskor) a templom előtt énekelte öregebb fitestvérem (Están) a többi iskolásfiúkkal és leányokkal a királyhymnust, amely ilyenformán kezdődött:

*Isten a mennyek trónusán,
Földi felség Ferdinánd!
Halld meg szívünk mit kíván.*

Emlékszem, hogy amikor este nem takarták be jól a tűzhelyeken a tüzet s másnap reggel a szomszédban sem kaptak, miként gyújtottak tüzet acél, kova (tűzkő) topló (tapló) segítségével. Ezt láttam s mégis logikátlanul azt kérdeztem, hogy ha mindenütt kialudnék a tűz, minő lajtorja (létra) val hoznának tüzet a napból, mert ezt tűznek gondoltam minden tanítás nélkül.

Están (István) testvéremtől, akit cigánynak hívtak, mert barna arcú, zömök testalkatú gyerek volt, egyszer kérdeztem, hogy mi van a hegyek megett, ahonnan a nap fölkel, egész biztossággal felelte, hogy ott a föld olyan forró a naptól, hogy egy ismert öreg úr, aki att járt, 9 pár csidmát (csizmát) égetett el.

Nagyon bosszantott, hogy az emberek, mikor valaminek okát vagy célját kérdeztem, mindig azt felelték: „az azért van, vagy arra való, hogy a rák a vetésre ne menjen.“

1849. Emlékszem, hogy az év kezdetén, télen anyám süttött főzött s jól pakolva eltűnt hazulról, azt mondták a táborba ment apát látogatja meg. Ilyenkor több napig mi három gyerek a szolgálóval maradtunk otthon. Ekkor tanultam a szolgálótól az első dalt:

*Este jött a parancsolat
Violaszin pecsét alatt;
Indulni kell a csatára
Csókot sem adtam szép szádra*

Galambom.

Emlékszem, hogy a nagyobb fiúk minden likas kócsból (lyukas kulcsból) pisztolyt csináltak gyújtó lyukat reszelvén a hátsó végére s azzal puffogtattak.

Ez évben aratás előtt egy püspöknek gúnyolt paraszt ember ijesztgette a falut, azt kiabálva „jönnek a Muszkák!“ mire a harangozó a nagyobb iskola leányokkal a toronyba ment nézni, merről jönnek. Persze akkor sehonnan se jöttek. Én is utánuk másztam a toronyba a rozoga lépcsőn s azután a toronyablakból néztem inkább a toronyórát mint a Muszkák jöttét.

Ugyan akkor volt a nagy sáskajárás is, amelyek felhőként estek a középhegység tavaszmezőnek, de az összeharangozott falu népe rudakra kötött csengettyűk és kolompok rázásával hajtotta el a Muszkák előhírnökeit határunkról.

Aratás után a Muszkák elől az erdő alatti Ozsdola faluba menekültünk több hétre való eledellel, de másnap, a katonaságból hazaérkezett apám utánunk jött, s kinevetve, hogy éppen a Muszkák torkába menekültünk, hazavitt. Néhány napra ezután csakugyan jöttel a Muszkák, akiket a kapu elébe tett friss vízzel és korsó pálinkával vártunk. Mi a kapuba ülve néztük amint nagy port csinálva vágattak a Nagy-cegelet felől az alsó határra, ahol már megvolt az aratás.

Még aznap megtörténet a tisztek elszálásolása, a katonaság a tarlóról vissza-

tért a Nagyceglet nevű legelőre, amelyen jövet keresztüljöttek volt s ott sátrakat ütöttek; azonban ételt főzni bejártak a faluba a családokhoz.

Nálunk egy tiszt volt szálláson, akinek csakhamar kedvence lettem; de azért a nyári konyhánkba több közkatonára járt be főzni a nagy lugzó üstben, amelyben húst és mindenféle zöld terményt főztek össze. A libákat és rucákat az utcán szabadon fogdosták össze s vitték a táborba megsütni.

Ez év őszén rakták meg a mezőföldi székely falukat osztrák lovaskatonasággal. Midőn egy nap délutánján a kukoricakocsánál megrakott szekér tetejéről megláttam udvarunkon a fényes csákókat és lándsákat a kapu előtt leugrottam a kocsánról s az utcáról semmiképp sem tudtak bevinni az udvarra, miért is szolgálónk nővére hátára kapott s magukhoz vitt hálni, annyira féltem az osztrák katonáktól, míg a muszka katonától egy cseppet sem féltem. Lassan las[s]an nekibátorodtam s a zenekedvelő trombitásnak kedvence lettem s megtanultam tőle egy Kossuth gyalázó cseh dalt.

1850. Ez év telén tanított meg édesanyám az ábécére egy református ábécés könyvből, de az ostoba *bé—á=bá* szótagolás miatt csak 1854 telén tudtam olvasni. Azután egy leányoknak való piszkos ábécékönyvet adtak kezembe, amit annyira utáltam, hogy titkon elástam a földbe a szomszéd kert kerítésének tövében (igazán helyes ösztönből!).

Minthogy 1852 év végéig leányöltözetben járattak, foglalkozásom s játékom is az volt, ami a leányoké. Öregebb leánytestvéremmel együtt varrtam, kivarrtam, hímeztem, és *lakoztam* (bábuval játszottam), tavasszal pedig a pipéket őriztem, mint más velem egykorú leánykák.

Ha Mányi (Mari) leánytestvérem összeveszett öregebb fitestvéremmel Estánnal, addig sírtam, amíg ki nem békültek.

Ha Están testvéremet a csavargás és hazudozásért megverte apám, én még jobban sírtam, mint ő.

Soha sem néztem semmiféle állat megölését. Véletlenül egy szomszéd udvarába akkor kellett mennem, amikor ott egy ökröt leütöttek, elszaladtam s a mészárostól azután mindig irtóztam.

1851-es év is hasonló foglalkozás közt telt el mint az előbbi, csak hogy megbizhatlan öregebb fitestvérem helyett nekem kellett őriznem a birkákat és kecskéket kora tavasszal szent György napig, amikor a magán legeltetés megszűnt s kezdődött a közös legeltetés.

Ezen Están testvéremről minden öregebb szomszéd, amikor látta azt mondotta „no ez a legényke kivilágra olyan, mint nagyapja volt“.

S úgy, amint a fentebb jellemeztem Bálint István nagyapám korán elhalt, a reá ütött Están testvérem is csak mulatni szeretett s 24 évnél nem élt többet.

1852-edik év tavaszán lebontották a szépapám Bálint György idejében dombon épült, zsuppal földött, benne születtem házat, hogy a völgyben a kapuhoz közel újat építsenek, nem gondolva arra, hogy az új háznak legalább pincéje a Feketeügy kiütésekor vízzel telik meg, ami csakugyan megtörtént. Az építkezéssel járó lakás szüke miatt imecsfalvi anyai nagyapámékhöz vittek.

Itt nagyanyám, született torjai Lőrincz Mária, aki két leánykájával korán özvegyen maradt és aki Kondrát András, mostoha nagyapámban

az elsőnél jobb férjet kapott, annyira dédelgetett engem mostoha nagyapá-pámmal együtt, hogy haza sem akartam menni tőlük. Csak azt nem szerettem, hogy a jezsuitás neveltségű najinka (nagyanyám) a protestánsok ellen irányuló agyatlan elbeszéléseivel, amiket jóformán nem is értettem, annyira megtöltötte fejem rémképekkel, hogy csaknem minden éjjel az az álomlás ijesztett fel, hogy a *kócslikon* kénkő szagú tűzes lóhurka alakjában jött az ördög Luther Márton a szobába. Mikor emiatt panaszkodtam jött minden este badar imádságaival, amelyeket szavanként kellett utána mondanom mert magamtól egyetlen mondatot sem tudtam azokból. De azért mégis csak a fentebbi rémképekkel álmodtam. Egyszer azt kérdeztem a sokat imádkozó najinkától „Najinka, nagyapó mért nem imádkozik?“ Hát fiam, nagyapád sokáig volt katona Lengyelországban s akkor lovával együtt annyit lakott templomban, hogy az egész életére elég.

Ez a katonaviselt ember, aki előkelő családból származása mellett nem volt írástudó s nevét csak fára vagy kőbe tudta vésni, tetől talpig becsületes lélek volt: soha sem haragudott, nem káromkodott, nem imádkozott, se korcsmába se templomba nem járt. Soha sem ült hiába, mindenféle marháját maga gondozta, de látszott is azokon.

Amikor később E. Sue „A bolygó zsidó“ című regényét olvastam, a francia katonában, aki ezredese nejével mint szolga Szibériába került s ott az anyjukat elvesztett két leánykát gondozza, neveli s később Franciaországba vezeti, mindig mostoha nagyapámat láttam.

Az új ház fölépülte után ősszel haza vittek, ahol a 8¹/₂ évig hordott leányos öltözet helyett fiúöltözetet kaptam, aminek egy cseppet sem örvendtettem, nem volt olyan kényelmes, mint a leányöltözet, s mert, elmaradt a csipkés gallérú és tászlis ujjú ing.

1852-edik év késő őszén, mondhatni telén a szentkatolnai falusi iskolába adtak, amelyet két tél alatt alaposan megutáltam. Hogy miért a következőkből érthető lesz.

Legelőbb is leírom Szentkatolna akkori szellemi állapotát, azután iskoláját és a tanítási módot.

Szentkatolna Háromszék egyik kis községe volt, de legintelligensebb faluja, mert az én gyerekkoromban a következő családok lakták azt, amelyeknek fejei legalább hatosztályú gymnasiumot végzett emberek voltak, de voltak olyanok is kik liceumot és jogot végeztek:

Bakk (igy ejti a Székely és nem *Bak*: 3 primor testvércsalád.

Bálint 1 katona-rendű család.

Bánfy 1 k. r. cs.

Benke 1 k. r. cs.

a) Cseh 5 primor r. testvércsalád.

b) Cseh 4 primor r. testvér.

c) Cseh 2 primor r. testvércsalád.

d) Cseh 1 katona-rendű család.

a) Demény (Dimény alakban ejtve a nép által). 1 primor család

b) Demény 1 k. r. cs.

c) Demény 2 k. r. cs.

Elekes 3 primor r. testvércsalád.

Fekete 3 k. r. cs.

Györgybiró 4 k. r. cs

Kálnoky 1 primor r. család.

Madarasy 1 primor r. család.

Mátis 3 k. r. testvércsalád.

a) Mike 1 k. r. cs.

b) Mike 1 k. r. cs.

Pál 3 k. r. cs.

a) Szabó 3 cs.

b) Szabó 1 k. r. cs.

c) Szabó 1 k. r. cs.

Szalay 3 k. r. cs.

Jövevények s így nem szentkatolnai birtokosok de az intelligenciához tartoztak.

Haralyi, gróf Kuun család tisztartója.

Idinger katona állatorvos.

Orbay gróf Nemes tisztartója.

Összesen 53 intelligens család. Természetesen voltak jobbágy-rendű családok és zsellérek is, akik Szentkatolnán laktak. Az ilyen lakosságú Szentkatolna iskolája a következő minőségű volt:

A falu dél-nyugati szélén dombon fekvő, szabály ellenére nyugati oltárú templom és paplak közelében volt egy három szobát és kis kamrát tartalmazó zsidóház faépület keleti homlokzattal.

Ennek éjszaki fele két szobával és egy kamrával a családos kántor lakása volt. Az épület déli harmada egy keleti és déli ablakkal bíró négyzetes szoba volt az iskola. Ennek a nyugati oldalán lévő kis kamra egy déli ablakkal volt a tanító lakása, egy fa kanapéval, két székkal, egy asztalkával és egy ágygyal.

A tanító egy személyben volt: tanító, iskolaszolga, harangozó, templomseprő, a pap csizmatisztítója, asztalinasa s a közönséges vecsernyéken kántorhelyettes, tehát orgonálni is kellett tudnia. Mindezt kapott a tanító a papnak járó 3 kalongya (1 kal. = 26 kéve) búza vagy rozsból 6 kévét s ugyanúgy a zabból. A kántor része 19 kévéből állott. No meg az iskola fűtéséből megmarad fa.

A négyzetes iskolaterem egy ajtóval keletre két egyenlőtlen részre volt osztva a két padsor által. A keleti oldalon volt a hosszabb padsor a fiúk számára, a nyugati oldalon a rövidebb padsor a leánykák számára, a padok természetesen támlátlanok voltak. A két padsor előtt volt az akkor *medium*-nak nevezett üres tér, amely az iskolaterem ötödét tehetette. Az éjszaknyugati szögletben volt egy régi, nagy, hegyes ércfüttő (kályha), amelynek a száda a tanító szobácskájába nyúlt, minthogy ő tartozott befűteni. A füttő mellett az éjszaki falnak támasztva állott azon 40—45 darab hasábfá, amelyeket az iskola fűtésére tartoztak a fiúk és leánykák naponként reggel hazulról hozni, ha a szülők nem akarták egy terefával (egy erdőből szekér-fával)

egyszerre leróni ezen tartozást. Az egy nap el nem égett fa a tanítónak maradt, amit rendesen eladott.

A farakás mellett állott egy fenyőfa kártya (kanta) ívó vízzel és egy bádoggkannával. Az éjszaki falra volt felakasztva egy egyszerű fekete fatábla egy pár nyullákkal, amely letörlésre szolgált szivacs helyett. A tábla felett a gerenda oldalán krétával írva voltak az írásjelek, amelyeket akkor csak latin névvel neveztek és tanítottak.

Még egy szomorú taneszköz pompázott az iskolában a vizes kanna mellett a virgács (nyírfavessző-köteg). Ennek mirevaló voltát iszonyattal láttam egy nálamnál nagyobb 13 éves lánynak megbüntetésénél, amikor szegényt a médiumban körben állított 14 leányka között lefogta a tanító s meztelen ülepére suhintott a virgácscsal. E megszégyenülés után ki is maradt az iskolából a szegény leány.

Minthogy ama korban az iskolába járás nem volt kötelező, hanem egészen a szülők tetszésére volt bízva gyermekeik iskoláztatása: az iskolába járók száma lehetett vagy 40—45; 15 leány és 25—30 fiú.

A tankönyv, azaz ábécés könyv külön volt a leányok és fiúk számára. A leányoké kezdődött a nagy és kis ábécével, amely után jött több oldalon a szótagolás akkori nyelven szillabizálás *be-á=bá, bé-i=bi*. Ezt követték az imádságok és a Száz kérdés.

A fiúk ábécés könyve két nyelvű volt latin és magyar. Kezdődött a nagy és kis ábécével, aminek folytatása a magyar és latin szillabizálás volt. Ez után az imádságok magyarul és latinul, a száz kérdés magyarul, a ministratio latinul; végül egy latin—magyar vocabularium: *deus*, isten; *deitas*, istenség stb. Nem volt abban egy negyed oldal gyermeknek való olvasmány.

A szegényebb kezdő fiúknak nem volt ábécés könyvük, hanem egy mosósúlyok alakú bükkfa tábla, lengyel-virággal megsárgítva s az apa vagy valamelyik írástudó szomszéd által teleírva a nagy és kis ábécével és szillabizálással képezte az el nem szakadó tankönyvet.

A tanítás abból állott, hogy a médiumban leült a kántor a tanító egyik székére s a leányokat sorra maga elé hívta és szillabizáltatott mindeikkel egy-két sort. Ugyanúgy a tanító a médium másik szögletében a második székén ülve szillabizáltatta fiúkat. A már olvasni tudóktól, hol az imádságok könyv nélkül tudását követelték, hol a százkérdést.

A fekete tábla az írás és számok tanítására szolgált. A tisztelendő úr medvebőrös bundájában olykor olykor benézett s egy-két fiút kihívott a táblához, hogy megpróbálja miként vetik a betűket; azokat, akik elég kereken csinálták a betűket megdicsérte.

Emlékszem ezen gazdálkodásban kitűnő emberséges pap (D. A.) azon tanácsára, amelyet egyik iskolalátogatáskor adott volt, hogy t.i. ő mint a pap tudományával csak Szentkatolnán úr, de már egy más nem-katolikus, vagy éppen nem-keresztyén faluban legföllebb csak koldulással menthetné meg magát az éhen halástól, míg egy más akármi mesterséget tanult ember akárhol megél tudásából.

Ez a pap maga írt ki minden iskolásgyerek számára rövidebb, hosszabb verset a vizsgálatra. Nekem az Arany — ábécé következő négy sorát adta fel

megtanulásra, amire persze az apám kellett hogy megtanítsa, mert még az írás-olvasásától messze voltam, hisz még nyomtatást sem tudtam olvasni.

*Bánj a házi cselédekkel
Mindig úgy, mint emberekkel;
Testvéridet szívből szeresd,
A szép egyességet keresd!*

Szegény apám nem tudta megérteni, hogy miért tanultam meg gyorsan mindent, csak az imádságokat nem. Persze logikát nem tanult s így nem tudta azt, hogy az ember azt tanulja meg könnyen, ami a tapasztalat körébe esik.

Tavaszzal szent György napjáig a birkákat és kecskéket legeltettem. Nyáron pedig öregebb testvérem helyett a lovakat én őriztem a közgyepeken a vetések mellett, mert ő játékos lévén nagyon gyakran a tilosba eresztette.

1853. E tél is csupa szótagolással tölt az utált ronda iskolában. Szorgalmasan jártam a toronyba segíteni a kántorfiúknak fölhúzni a toronyórát, amelyet szülő falujának egyik Demény pesti egyetemi rectora idején ajándékozott volt. Ennek Háromszéken alig volt párja, az embereket csengetéssel figyelmeztette az ütésre. Az egész templomból csupán az óriási acélóra szerkezete érdekelt. Nagyed óráig el tudtam nézni az egésznek összefüggését.

Magától a templom belsejétől négyéves koromtól fogva írtóztam, mert akkor kukkantottam abba először nagyobb fitestvérem s barátjai kíséretében, akik egész komolyan mondták nekem, hogy a szent Pétert és szent Pált kardosan ábrázoló, két meredt szemű szobor olykor olykor le szokott szállni az oltár mellől. A templom ajtajából alig néztem a két faszentet öt percig, már is mozogni láttam azokat, mire én kiszaladtam s hazáig meg sem állottam.

Később mint iskolás gyermek, amidőn láttam a két apostol szobrát hátulról, bámultam, hogy lehettem olyan buta, hogy félttem azoktól.

De azért a templom iránt a kinzást ábrázoló képek miatt olyan félelmezzel voltam, mint a Blumauer jezsuita által megénekelt evangélikus parasztfiú, aki egy városi római katolikus templomba vetődve, az ott látottak elbeszélését apjához intézett azon figyelmeztetéssel végzi:

*„Weit davon ist gut für 'n Schuss;
Wer nit kummt, hat kann Verdruss!
Lass sie Hockus Pockus treiben
Und die Narren Narren bleiben.“*

Tavaszzal megint a birkákat őriztem Szent György napjáig. Kecskéket tartani megtiltotta az osztrák rendszer nagy szomorúságomra, mert a mezőn a kecske volt egyedüli játszó társam.

1854. Ez év telét már nem töltöttem az utált falusi iskolában, mert a büntetéssel erőszakolt templomozás miatt kimaradtam onnan. Kimaradván az iskolából, naponként irogattam az apám mintáirása után és olvastam

nem az utált falusi iskolás könyvből, hanem egy Bucsánszky-féle naptárból, amelyet annyiszor átolvastam, hogy könyv nélkül tudtam egész tartalmát.

A legközelebbi szomszédságunkban volt egy vakk legény, aki Kolozsvárt lyceumot végzett és katolikus pap akart lenni, de elvesztette szeme világát. Vakki létére nap-nap kast kötött (kosarat font), csépett, este pedig rendszeren hozzánk jött időt tölteni. Ez a katonarendű és kantai iskolát végzett családfők egyik-másikától kikölcsönzött különféle könyveket mint: Árgyirus királyfi történetét, Csontos Szigfrid történetét, Pázmány Péter Kalauzát és több kéziratos művet az ördögidézésről s hozzánk hozta, hogy apám a hosszú téli estéken azokból neki s más tudvágyó szomszédnak fölolvasson.

Apámék azt hitték, hogy én alszom, pedig figyelmesebben hallgattam az olvasást, mint a többi hallgató.

Minthogy szerencsétlen vakk szomszédunk naponként, ha dolga nem volt, hozzánk jött időzni s engemet rendszeren rendelkezésére állónak talált: elkezdett engemet latinul tanítani apám latin tankönyveiből.

Üres időmben a látott kerekes, asztalos kádár és kalapos mesterségeket utánoztam kicsinyben.

1855. Ez évben sem jártam iskolába, hanem a helyett otthon irogattam és olvastam bibliai kivonatokat. Mikor a kantai elemi iskolába járó öregebb fitestvérem az ünnepekre haza jöve tankönyveit haza hozta, német ábécés könyvéből megtanultam magamtól németül olvasni.

1856. Ez év őszén adtak a kantai (kézdivásárhelyi) minorita barátok kétosztályú elemi iskolájába. Itt már német nyelvtant kellett volna tanulni, de bizony az olvasásnál alig mentünk többre. A legtöbb időt vette igénybe a káté, meg bibliai kivonatok bemagolása.

Itt is játszás helyett a falun nem látott mesterségeket néztem s egy kis leányt olvasni tanítottam.

1857/8 Csík-Somlyón a Ferencrendű barátok kezében lévő elemi iskolák 3. adik és 4. edik osztályát végeztem el kitűnő sikerrel.

Szabad időmben néztem a zárda osztályában a könyvnyomtatást és könyvkötést meg az orgonacsínálást.

Márkenné bábaasszonynál 14 éves koromban a bal emlőm megdagadt, a laktársak rám fogták, hogy azért, mert a nénit a gyerekágyas elnöknéhez kísérettem.

1858/9 Ugyanott a még nem teljes gymnasium első osztályában első tanuló lettem, mert a többi fiúknak oly nehéz latin nyelv nekem csupa játék vagy időtöltés volt.

1859/60 Ugyanott végeztem a gymnasium II. odik osztályát, mint első kitűnő tanuló. Minthogy a számtant és mértant egy praktikus mérnök[,] Péter József tanította, mind két tárgyat nagyon megszerettem. Magánszorgalomból kezdetem olaszul és franciául tanulni a számtan és mértan tanárától régi könyveket kapva ama nyelvekre.

A nyári szünidő alatt ismerttettem meg Strausz Dávidnak 1842ben megjelent Jézus életét tárgyaló német műve tartalmával egyik keresztapám, aki mint osztrák katonatiszt megfordult külföldön.

1860/1. Ugyanott a gymnasium IIIadik osztályában a görög nyelvet én tanítottam társai[m]nak[,] Damokoséknak a tanár helyett, aki akkor kezdette tanulni azt, amikor annak tanításával megbízták.

1861/2. Ugyanott kezdettem meg a gymnasium IVedik osztályát, de szünetkor stipendiumot kaptam Marosvásárhelyre, ahol akkor gymnasium-nak csak 4 osztálya volt. Bizonyosan egy nem kért, üres hely maradt s azt végre nekem adták. Bo[s]szantott is eleget, hogy én voltam mindig az első minden osztályban s mégis az utánam lévők hamarább kaptak stipendiumot, mint én. Annak dacára, hogy a tanévből másfél hónap már eltölt volt, mégis én lettem az első. Itt tovább folytattam az olasz és francia nyelv tanulását s egyik héber tanuló társamtól megtanultam héberül olvasni. A ref. kollegiumból több 5—6 osztályú tanuló keresett föl engem a kath. seminariumban s bizalmasan közölték velem felvilágosult tanáruk, Mentovich F. előadásait a természettanból.

Ezért az alsóbb osztályú növendékek egyike beárult az igazgatónak, hogy mindig a ref. diákokkal barátkozom.

Emlékszem, hogy egyik pap tanárunk (I.K.) husvét táján a bibliai órán Krisztus haláláról kellett hogy beszéljen, Ezen órán volt a két Teleky gróf fiú is, akik különben magántanulók voltak egyéb tárgyakból. A finom pap tanár azt kérdi a gróf fiúk egyikétől „Hát maguk Andor gróf mit hisznek mindebből?” „„Hogy Krisztus meghalt, azt elhiszszük, de hogy feltámadt volna, azt már nem““ válaszolta bátran föl sem kelve ülő helyéből. Én a többi osztály társak arcát lestem, hogy, mennyire szörnyülködtek a gróf feleletén.

1862/3adik tanévre stipendiumot Székely-Udvarhelyre kaptam. A gymnasium Vödik osztályában megint első tanuló voltam. Magánszorgalomból tanulom a török nyelvet egy francia grammatikából. a perzsa nyelvet az erzsébetvárosi örmény barátoktól kért örmény grammatikából, az arab nyelvet pedig az igazgatótól kapott latin nyelvtanból. Mindezt azért tanultam egyszerre, mert a francia török nyelvtanból megtudtam, hogy a mivel t török e három nyelvből van összetéve.

A nyári szünidőn falumban uri leány[o]kat és fiúkat tanítottam.

1863/4. Ugyanott végzem a gymnasium VIodik osztályát. Folytattam a mondott nyelvek tanulását. Eljárok fűvészkedni egyik civil tanárommal és a tiszti ügyészszel, mert a növénytant olyan paptanár kellett volna, hogy tanítsa, aki azt soha sem tanulhatta. Ekként én lettem a tanársegéd.

1864edik év nyarán elhagytam a Székelyföldet s Nagyváradra menve egy Csík-Somlyóóról ismert, akkor nagyváradi klerikus által bejutottam a püspöki papi lyceumba. Szüleimnek az volt mindig kívánsága, hogy pap legyek. Tehát megpróbáltam, de nem ment. Tizenkét kónapig hordottam a csuhát, de jobbára az *infirmeriában* (betegszobában), beteg voltam testileg és szellemileg a látottak és hallottak miatt. Unalmamban a többször megpróbált, de félre tett angol grammatikát vettem elé és tanultam át.

1865ödik év nyarán az igazgató (Dr. N. I.), egy magát jezsuitának tartó kanonok marasztása s mindent ígérese dacára szegre akasztottam a csuhát és egy székely embernél nevelő lettem s a mellett készültem arra, hogy Szep-

temberben a gymnasiumi VIIedik osztály tantárgyaiból vizsgát tegyek, mert a lyceumi bizonyítvánnyal nem mehettem a 8adik osztályba.

1865/6. A Cistercita rendű vagy fehér barátoknál letévén a 7edik osztályról a vizsgát a 8-adik osztályt az ő gymnasiumkban végeztem s kitűnő érettségi vizsgát tettem. Az akkori megyei orvos egy görög ember (Zs. I.) volt, akivel megismerkedvén üres időmbe hozzá jártam új-görög nyelvű újságot olvasni s Pindár művein okoskodni.

1866-odik év nyarán a porosz hábor[u] után a szüleim által küldött tiz darab arannyal Bécsbe mentem a keleti vagy konzuli Akadémiába juthatás végett, de nem sikerülvén bejutni, Budapestre mentem az egyetem jogi karára. 1866/7 őszén Budapesten a jogi szakra iratkoztam be, de a Duna vizének (más viz akkor nem volt) ivása miatt két hónapig hasmenésben szenvedtem éppen kolerás időben. Ezért egy Csanád megyéből jött meghívást nevelői állásra elfogadtam s azonnal Kunágotára utaztam V. E. állami bérlő fiai és leányai mellé.

1867/8 A Kunágotán szerzett pénzzel Bécsbe mentem, ahol az egyetemen a jogi szakot hallgattam, a bölcsészeti karnál az arab nyelvet, a keleti akadémián pedig a perzsa nyelvet tanultam. A könyvtár kézirati osztályában *perzsa* történeti művekből kezdettem fordítani, amely fordításomat Horváth Mihály püspök úr vette meg.

Mínt hogy a kilátásba helyezett stipendiumot nem kaptam, visszamentem az időközben Budapestre költözött kun[á]gotai családhoz s úgy végeztem el a második félét a budapesti egyetemen.

1868/9 Budapesten végeztem a jogi tanfolyam II-odik évét s tanultam a bölcsészeti karnál olasz, francia és perzsa nyelvet. Vasárnap délutánokon eljártam a skót templomba, hogy a nehéz angol kiejtést ott eltanuljam.

Ez év tavaszán cseréltem föl a nekem mindig ellenszenves római katolikus vallást az unitáriussal.

A nyári szünidő alatt a gróf Kuun családnál voltam mint vendég és együtt utaztunk Erdélyben. Irene grófnétól spanyolul tanultam.

1869/70 Ugyanott végeztem a jogi tanfolyam III-adik évét s megismerkedtem Fogarasy János legfőbb törvényszéki bíróval, „A magyar nyelv nagy szótára“ szerkesztőjével akinek tanácsára elkezdtem mongolul és oroszul tanulni.

1870/71. Március 18-adikán végeztem ugyanot[t] a jogi tanfolyamot s letett[em] kitűnően a *bírói* vizsgát, hogy készülhessek az oroszors[z]ági és kínai tanulmányútra, amelyre Fogarasy János legfőbb törvényszéki bíró, akkor még háztulajdonos és akadémikus biztatására vállalkoztam.

1871 Június elsején vettem át a 325 rubelnek megfelelő ötszáz forintnyi félévi stipendiumot a fent nevezett Fogarasy János-tól, a második félévi hasonló összeget a M. Tud. Akadémia volt fizetendő. A tanulmányút *négy évre* volt tervezve. A Lloyd Orient nevű hajóján Galacig mentem s ott egy odessai muszka hajóra szálltam be egy kedves utitársammal, Demidow Klára nevű gymnasiumot végzett orosz-német kisasszonnyal, aki németországi anyai rokonait látogatta meg s most volt visszatérőben az Azov-tenger partján fekvő Tágánrog városába. Még utazásunk első napján megismerkedtünk, s azóta úgy voltunk mint nővér és fivér, s igazán nem tudom, mi lett volna

ismeretségünk vége, ha nem lett volna *nég y évi* kötelezettségem. Mert folyton unszolt, ne menjek a zord Kazán városába, hanem kísérjem őt haza, ott a szüleinél szívesen látott vendég leszek s kényelmesen tanulhatok tatárul.

A sors úgy hozta, hogy Odesszában egy előkelő hotelben csupán egy nagy családi szoba volt csak üres, amelyet Kláríka kitűnőnek talált s azonnal kijelölte melyik ágy lesz az övé s melyik legyen az enyém.

Ugy vettem rendelkezését, mintha egy szeretett nővértől jött volna. Másnap kikisért az ismeretlen városban a vasútra, ahol én vasúti jegyet váltottam Moszkváig, ő pedig elment az azovi gőzös állomására. Részemről egy őszinte kézcsók bizalmáért, tőle pedig egy kézszorítás volt a búcsúzás.

Moszkvából a legelső vonattal Nyizni-novgorodba, onnan hajóval Kazánba mentem s ott az első látogatást N. Ilyminszky tatár nyelvtudósnál tettem, aki átolvastván az Akadémi[a] levelét oroszul szólított meg s midőn hallotta, hogy muszkául is tudok, megölelt s háromszor jobbra s ugyanannyiszor balra fordított az az kirgiztatár módon üdvözölt és ebédre marasztott. Ő fiatal korában orosz hittérítő volt a kirgizeknél, azután pedig a Kazán körüli nemzetiségi (tatár, csuvas, votják stb.) elemi iskolák felügyelője lett.

Ebéd előtt tudatta velem, hogy most nincs az ottani egyetemen mongol tanszék s az ott elé adott perzsa-arab elemmel kevert tatár nyelv sem nyelvésznek való s legjobb nyáron tanulni a keresztyén tatár iskolában a keresztyének által beszélt igazi tatár nyelvet, télre pedig lemenni Asztrakán városába a nyugati vagy Kalmuk-Mongolokhoz.

Ebéd után elvezetett a dombon fekvő muszka városrész keleti végén magános[an] álló muszka templomba, ahol egy oszlop mellett megállva bámulva hallom egy orosz popa s kis sereg fiúk szájából „ej Khudai dsarluka! ej khudai dsarluka!“ azaz a muszka „goszpogyi pamiluj“ (Uram irgalmazz) könyörgést tatárul.

A tatár vecsernye után a nem messze fekvő tatár iskolába (a [...])neveldebe is mentünk, ahol bemutatta Vaszilij tatár nemzetiségű popát, akit, mint 30 éves ácslegényt tanított meg írni olvasni Ilyminszky és képezte ki annyira hogy a keresztyén tatároknál popa lehetett. Vissza sem tértünk addig a városba, amíg az *Arszkoje pol ye* (ár vagy votják mező) nevű térségen a tatár iskolától nem messze egy kert közepén fekvő kis házikót bérbe nem vettünk. Másnap délelőtt kimentem Vaszili[j] pópa bátyámhoz, akivel egy lovas muszka szekéren a városba mentünk ágyneműt vásárolni. Vettünk egy igazi teveszőr takarót, két lepedőre és két vánkosra meg egy szalmazsákra való muszka lenvásznat. A tatár intézetben alkalmazott tatár asszonyok megvar[r]ták és megtöltötték szalmával a szalmazsákot és szénával a vánkost úgy hogy estére kész volt az ágyam s már lakásomban hálhattam.

Itt töltöttem a nyarat Szeptember végeig minden nap eljárva a tatár iskolába, ahol Vaszilij néhány ügyesebb tatár tanulót rendelkezésemre adott, akik némi jutalomért népdalokat és meséket gyűjtöttek, amelyeket hol ők hol Vaszilij pópa magyarázott meg tatárul és oroszul. Az értelmes tatár embert esténként lakásomban egy pár pohár sör mellett egészen fölvilágosítottam.

Midőn megtudták a cseremis, csuvas és votják fiúk, akiket néptanítókká képeztek Kazánban, hogy egy *Vengerec* (Magyar) pénzt ad tatár fiúknak a

tatárul tanításért, kezdettek meglátogatni, szolgálataikat kínálva és szegénységüket emlegetve. Először egy pár rubellel sikerült őket a nyakamról lerázni s azon kijelentéssel, hogy az ő nyelvüket már tanulta egy más Vengerec (Reguly A.) és én más nyelvek tanulására vagyok küldve. Azután pedig nem eresztettem be őket, mert az én stipendiumomból nem igen jutott adakozásra. Egy valóságos cigány kinézésű Cseremis, aki több évig volt popa szemináriumban, s azután naplopó lett, különösen dühös volt, hogy nem fogadtam meg őt tanítónak. Ezen különösen jól lehetett *érezni*, hogy miért tisztelték meg a tatárok ezt a fajt Cseremis névvel.

Szolgául egy Ibrahim nevű katonaszolgált mohamedán tatárt fogadtam meg, aki főzni is tudott. Másnap be is mutatta szakácstudományát a kert homlokzati házában lakó óhitű (tiltott felekezethez tartozó) házi asszony konyháján. A behozott tányér levesen csak úgy uszott az olajsínű zsír s millió számra valami apró szőr. Midőn törökül kérdeztem, hogy mi az? bámulva válaszolta, hogy én talán még nem láttam finom lóhúsból főtt levest, amelyet esznek ők, mert a marhahúsnál jobb a lóhus. Meg lehet, de még nem ettem s nem is eszem szőrös levest, többet ilyet ne is főzz. Szegény Ibrahim folyvást kérdezte, miként tudna ő elszökni az utált Muszkaországból. A krimi háború alatt meggyőződtek a Muszkák, hogy a tatár katonaság mennyire megbizhatatlan. Ezért II-odik Sándor cár éppen ezen a nyáron Kazán városát meglátogatván, nem szállott azon előkelő tatár család házába, ahová elődei szállottak és tünetetileg látogatta meg az egyszerű keresztyén tatár iskolát, ahol véletlenül úgy találtam állni, hogy a cár az emeletre mentében éppen előttem kellett, hogy elmenjen. Nem volt ott sorfal, katonaságnak vagy zsandároknak nyoma sem volt: egy adjutáns csak. Az emeleti teremben körül nézett, Ilyminszky bemutatta az első tatár pópát s azzal ment be a kocsiába. Másnap estve a pápa így szólott „no Gäärle gyagyj“ (Gábor bá) már most hiszem a mondottakat. A cár bátyuska nem vetett keresztet a terem szögletében állított szent kép előtt. A muszka valakinek házába menve a szent képet keresi, az előtt néhányszor keresztet vet s csak aztán köszön a házbelieknek.

1871 Szeptember havában leesvén a hó, a még be nem fagyott Volgán gőzösön leutaztam Asztrakhánba, amely muszka (éjszaki), tatár (délnyugati) és örmény (délkeleti) város részekből áll, a Volga egy keletnyugati irányú csatornája által két félre osztva.

Mindenek előtt elhelyezkedtem egy kazáni útban megismert német óras családjánál. Azután a közelben lévő Kalmik-mongol fiú-intézetbe mentem tudakozódni az intézetről és a tanításról. A gondnoktól megtudtam, hogy a kormány tulajdonkép az Al-Volga jobb parti pusztáján nomadizáló nyugati-mongol nép terhére létesített egy 75—100 fiú számára való internátust néhány elemi osztálylyal. Az a 75 fiú (10—15 éves) a létező törzsek mindenikéből volt összeszedve, leginkább az árva és elhagyottak közül. A négy osztály elvégeztével az árvákat ott Asztrakánban mesterségre adják a kitünőbbet tovább tanít[at]ják katonai sebészekké. A tanítási nyelv kezdetben mongol és muszka, később pedig csak muszka. Az egész egy generalis felügyelete alatt van. Mindjárt látogatást tettem nála az Akadémia levelét előmutatva engedélyt

kértem, hogy az intézetbe bejárhassak s az értelmesebb fiúkat céломra felhasználhassam. Azután Samba kalmik tanítóval ismerkedtem meg, aki bemutatott a rendesen a városba[n] élő, mongolosan öltözködő özvegy kalmik fejedelemnének, akinek orosz gymnasiumba járó fiával egészen megbarátkoztam. Minden nap délután négy órakor megjelentem az intézetben ahol végig néztem minden játékokat és hallgattam fesztelen beszédüket. Legelőször egy már sebész minősítésű fiatal kalmikot fogadtam föl, hogy a mongol ábécés és olvasó könyvet együtt elolvassuk s amit nem értek muszkául megmagyarázza. Az értelmesebb fiúkkal mongol meséket írtam amelyeket aztán a sebésszel együtt áttanulmányoztam, s latin átírással leírtam, mert noha a kalmik írás a határozottan keleti mongol írás javított alakja, a nép kiejtésének nem felel meg teljesen. Leírtam a kalmik nép szokásait a születésnél, házasságnál és temetkezésnél, meg a nomád élet folyását. Szerkesztettem a szép nyelvről nyelvtant s egy orosz—kalmik szótárt, amely Samba tanító szerént is gyakran nem helyes, kijavítottam.

1872. Midőn Januárban az Asztrakhán mellett nagyon széles és sekélyes Volga vize 20—25° Celsiusfokú hidegben befagyott, elvitt Samba tanító egy irgalmatlanul rázó, tatár *arabán* (kétkerekű taligán) a kalmik nép lakta kietlen föld szélében, hogy lássam az ő és a 75 kalmik fiú szülőföldjének legálabb typosát.

Itt meglátogattuk a Kalmik-bazár nevű telepen a lámaszerájt (buddhista kolostort), ahol a papság tejből főzött pálinkával kínált meg. Kíváncsiság- és udvariasságból megízleltem, de nem ittam ki a csészét, mert én minden féle pálinkától undorodtam.

Minhogy az 1660 körül Dzungariából nyugatra vándorolt, s gúnynéven Kálmak, Kálmik, kálmuk nevű oirat (őred)-mongol nép lámái (buddhista pap) és a tibeti lámák közt az érintkezés jó idő óta teljesen megszűnt: mondhatni a kálmik láma csupa ceremonia mester. Ezt már a nép is tudja, mert mikor az özvegy asszony fia vonakodik *mánsi* (láma-klerikus) lenni, így búzdítja őt: „Hát miért nem akarsz mánsi lenni, mikor az emberek téged mint papot a *türébe* (a sátorban a főhely az ajtóval szemben) ültetnek, s te a tejnek a fölét, a húsnak a javát eszed meg s mindezért csak néhány *bobor, bobor* (mormogó) szóval fizetsz?“

A kálmik föld látása után igazán bámultam, hogy az intézet 75 növendéke között, pedig legtöbbjük földhöz ragadt szegény gyerek volt, nem akadt egy sem, aki ne, sovárgott volna a szegényes pusztai sátor-otthon után; s annak dacára, hogy a növelében jobb táplálékot kaptak, mint otthon, mind le voltak soványodva. A[z] otthon megszokott nyereg volt az intézetben is mindenkinek a vánkosa s lovának fékje ott volt a nyereg mellett, mintegy vigasztalóul.

Februárban volt a Kálmiknak *cagan szára* (fehér hónap) nevezetű nagy ünnepek, amelyet ők az orosz új évvel azonosítottak, hogy miért nevezik fehér hónapnak, azt még a tanító sem tudta megmondani. Eljött egy *gelong* (láma vagy pap) s valami *bobor bobor* (mormogás) mellett az *arsan* nevezetű és csodahatású safrányos vízzel meghintette a fiúkat s ezzel elég volt téve a vallásnak.

Este a kálmik leány növendéknek, mert ilyenről is gondoskodott az orosz kormány, összes növendékei teljes kálmik öltözetben eljöttek az orosz öltözetű fiúkhoz s a maguk sültötte s magukkal hozott kálmik süteményt kiosztották ezek közt. Ezután egy pár örmény muzsikus zenéje mellett elkezdődött a tánc, amely abból állott, hogy a fiú megfog[v]ja a leány kezét bicegtek előre hátra; majd meg szólót táncoltak kálmik dalok mellett.

Másnap elővettem az értelmesebb fiúkat s kikérdeztem, hogy mit tudnak vallásukból: „Hát az Oroszoknak van Iszus istenük, nekünk pedig Sigemuni burkhánunk.“ volt rövid feleletük. Erre röviden elmondottam, hogy a ti Sigemunitok egy *Sjakja* családbeli királyfiú volt, aki az orosz Iszus előtt félezer félszáz évvel született éjszak Indiában (Enekek). 30 évig királyilag élt, akkor elhagyta családját és a biramánokhoz (brahman papokhoz) ment tanulni. Azután muni (remete) lett, hogy elmélkedjék a hallottak fölött. Ekkor belátta, hogy a biramánok úgy rendeztek be mindent, ahogy legjobb egyedül maguknak. Ezért koldúlva elkezdett hirdetni, hogy a körforgásnak (orscilang) nézett természetben nem csak az ember, hanem minden élő lény egyenlő, mert egyformán születik, egyformán szenved és egyformán meghal. Ezért nincs más erény (erdEma), mint mindenki, még az állatok életét is kimélni és minden élő lénnyel jót tenni. (Ezt még Budapesten, Kowalevsky mongol chrestomatiájában olvastam volt).

Ezért van hogy egyik mesétekben a szegény ember, aki mert az állatokkal jót tett, egy csodatévő drága követ kapott jutalmul, midőn ezt ellopta tőle egy bűvész, attól csak az általa megmentett egér, macska és kutya segítségével tudta visszaszerezni.

1872. April hó végén, amikor Asztrakhíában a meglehetősen zord telet nyáriason meleg váltotta fel, gőzhajóra szálltam Czáricinba menendő s onnan vasúttal Szent-Pétervárra. Ez utamban már nem láttam a Volga keleti (bal) partján a szárított halkazalokat, amelyek Asztrakhánba jöttemkor ott meredeztek a mi búzakazalainkat helyettesítve. Akkor még sok volt a hal a Volgában. A várost kettibe szelő csatornából hozták az ivó és főző vizet, amelyben csak úgy vickándoztak a kicsi halak. Ezért az ott töltött hét hónap alatt nem ittam egy csepp vizet sem; teával és sörrel oltottam a szomjamat.

Egyszer kíváncsiságból kimentem a befagyott Volgára, megnézni az ikraszedést. Sok halból több pudnyi (20 kg) ikrát mertek ki, lapáttal hányták csomókba.

1872. April hó 30adikán délután szálltam be a Szentpétervárra vivő vonat hálókupéjába. A muszka kalauz látván idegen voltomat, még két más idegennel tett egy szakaszba. Ezek csak az indulás percében szálltak be; addig az étteremben voltak, ahonnan magukkal hoztak több üveg sört és két sült csirkét. Látva sűrű honvéd sapkám, csizmám hosszúszárába huzott szűk patalonomat és kockás angol kabátomat, azonnal azt kérdezték angolul hogy nemde Magyar vagyok? Mikor igennel válaszoltam, igen megörvendettek és bemutatkoztak. Az egyik egy londoni s a másik egy Ámerikai akrobata volt. Mindjárt összetettük ételmi szereinket és együtt megebédeltünk leves nélkül. Meghívtak szentpétervári szállásukra s így nem kellett drága vagy piszkos hotelbe szállnom.

Másnap 8 óra körül megérkezvén az orosz fővárosba, mosakodtunk és megreggeliztünk az ángoltársak szállásán. Az után az uti táskám ott hagyván, felszálltam egyik omnibusba, amely a Vaszili szigetre, a tudósok és tanulók városnegyedébe vitt.

Mint ahogy Szentpétervárott reggeli 9 órakor még korán volt és esett az eső az omnibuszban, én voltam az első s a hosszú Nyevszki-Proszept fő utcán még csak egy nő szállott be aki szintén a Vaszili szigetre szándékozott. „Ugye bár az úr idegen?” szólított meg a nő német nyelven. Bizony idegen s először vagyok az orosz fővárosban és a Vaszili szigetre megyek egy bútorzott szobát keresni, mert tanulási céllal jöttem ide. Bemutakoztam, elmondottam röviden küldetésem, s hogy a fővárosban különösen a finn nyelvvel akarok foglalkozni. Mire ő is bemutatkozott, mint N.N. gyógyszerész neje, született finn nő (A. *Könnöinen* névre) a vidékről jött be bevásárlásokat s megrendeléseket végezni a gyógyszertáruk részére, mert a férje folyvást a gyógyszertárban kell hogy legyen s így minden 3 héten be szokott jöni a gyógyszertári hiányokat pótolni. Egyszermind ajánlkozott a szobakeresésben segítségemre lenni, mert egyik barátnéja havi lakások bérbe adásával foglalkozik. Megköszöntem szépen szívességét. Az omnibusz álló helye egyik a Néva (Nyéva) folyamra rugó utca végén léve, leszálltunk s néhány lépésnyire egy nagy ház kapujában megállított, ő egy fodrászületben eltűnt, de csak hamar megjelent s örömmel tudatta, hogy még van az emelten egy üres szoba. Felmentünk és a barátnéjánál felvettük az üres szobát s még az nap rendben voltam lakással.

Azzal búcsúzott el a barátnőm, hogy majd meglátja a jövő bejövetelekor, mennyire haladtam a finn nyelvből. Mikor három hét múlva bejött és meglátogatott már motyogtam finnül s nem akarta hinni, hogy csak ismeretségünk óta foglalkoztam a finn nyelvvel.

Másnap bemutatkoztam A. Schiefner akadémikus és akadémiai könyvtárnoknál Igen szívesen fogadott s a következő vasárnapra meghívott ebédre.

Neje, aki dühös osztrák asszony volt, amidőn látta, hogy nem szeretek politizálni, nagyon megkedvelt s fölszólított, hogy minden meghívás nélkül úgy menjek házukhoz, mint haza, ami úgy is volt egészen hazatértemig.

A. Schiefner ismertetett meg több akadémikussal, a többi közt E. Kunik orosz történészszel, F. I. Wiedemann finn-ugor nyelvészszel. Ugyan csak ő általa ismerkedtem meg Zichy Mihály udvari festővel, akit Lahtan nyaralta alatt többször látogattam meg s ilyenkor mindig nála kellett hálnom. Hasonlóképen Pomutz György éjszakámerikai tábornokkal, az Egyesült-Államok és Helvetia akkori general-konzulával, akit 1894-ben Komáromból ültettek hajóra egy külföldi útlevéllal. Elbeszélte a magyar menekültek próbatelepülését Amerikában, akik midőn látták, hogy Amerikában földet adtak ugyan, de se jobbágyot se cselédet nem s hogy minden dolgot maguknak kell végezniük, a legtöbb kereket oldott. Ő fiatal korában tanulta volt az angol nyelvet s társainak mindig ő volt a tolmácsa. Megtörtént, hogy némelik menekült hazai életmódot akart folytatni s a szolgálóval úgy bánni, mint itthon. De az amerikai törvény kényszerítette megérteni, hogy az ámerikai törvény szerint a házasságot nem az ilyen, olyan esketés képezi, hanem az egyszerű elhálás. Hiába tolmácsolta P. Gy. hogy az illető művelt magyar nemes és nem vehet

nőül egy egyszerű szolgálót. „Az éjjel tetszett ez a nő az úrnak, tehát törvényes felesége s tartozik állásához illő eltartásról gondoskodni, akár él vele, akár nem.“ szólott röviden a törvény. Általában e derék hazánk fija által ismertem meg az ámerikai életet. Ő volt az, aki leendő mongolországi tanulmányutamra az orosz Ázsiai Osztály figyelmét fölhívta s pártfogását kikérte.

Még ez évben ismerkedtem meg a szentpétervári finn újság szerkesztőjével, akik megajándokoztak egy régi finn nyelvtannal, s egy újabb finn költő művével és egy finn naptárral az 1873-adik évre.

Ezek folytán látogatott meg egy öreg finn tudós (Europeus) frakkosan, egy régi finn-ugor birodalom létezését bizonyítgatva amire nézve én meglehetősen Tamás maradtam.

Minthogy étkezni a Vaszili-sziget egyik sör házába jártam kezdettől fogva, Augusztusban a sörház fölötti balkonos szobát vettem bérbe jutános áron, mert a sörházi zaj miatt nem igen akadt más bérlő. [...]

Midőn nyáron a Néván túleső szigeteken bolyongtam, a véletlen egy nyugalmazott orosz majorról hozott össze, akinek a neje lengyel nő volt. Villájukba híván ott teával kínáltak orosz szokás szerént. Elbeszélte hogy több évig volt az Oroszországból Szibériába száműzött bűnösöknek büntetésük helyére tuszkolásnál a parancsnok. Azután neje kérésére, hogy katolikus vagyok-e, elmondottam, hogy én főprotestáns az-az unitárius vagyok. „Hát csak mégis a legigazabb és legjobb a pravoszlávján vallás“ szólott közbe a major. Lehet, mondottam, csak az a furcsa, hogy az elébb azt emlegette, hogy évenként hány ezer bűntévőt kísértetett Szibériába, s azok csaknem mind igaz hívők voltak. „Nohát éppen az mutatja a pravoszlávján vallás egyedül igaz voltát, válaszolt diadalérzettel a major, mert az ördög csak az igazak elcsábításával, bűnbe ejtésével foglalkozik, a protestánsokat békében hagyja, mert azok már úgy is az övéi.“ Látva a muszka major logikáját, nem szóltam semmit, de annál többet gondoltam.

1872edik év nyarán finn barátnőm fölkért, hogy kísérjem el őt Viborg, finn városig, amit örömetst megtettem, mert legalább bepillantott[am] az akadémiai rokonok honába. E városban hallottam, hogy a finn (svéd) földbirtokos csak cselédjével és parasztjaival szemben heppegett finnül barátnőmmel már svédül beszélt. Láttam az elég primitív finn hotelben, hogy a szobákban egymás felett voltak az ágyak, mint a hajókabinokban. A lapos barna kenyér inkább keletlen nyomorúságos pogácsához hasonlított, mint kenyérhez, pedig az én láttam kenyér nem volt fakéreg-liszttel vegyített rosz vagy árpálisztból, mint a finn nép kenyere.

Ez év November havában kértem föl a következő személyeket, hogy az orosz kormánytól tegyenek lépéseket az új évben teendő mongolországi utamra nézve. Pomutz Györgöt, az éjszakámerikai Egyesült-Államok tábornokát és generál-konzulát, báró Langenan osztrák-magyar nagykövetet, akik orosz külügyi minisztériumnál és A. Schiefner akademikust, aki az Ázsiai Osztály főnökénél jártak el. Meg is kaptam még karácsony előtt II-odik Sándor cár nyílt levelét és a korona-padarozsnyá-t, amelynek alapján utazhattam az orosz postán a birodalom határáig azon előjoggal, hogy a posta köteles volt minden más utazó előtt nekem adni lovakat a rendes díjért (3

kopek két ló versztenként), s a postaszán vagy tyelegáért nem kellett fizetnem semmit. Az Ázsiai-Osztály utasításokat küldött érdekembe Kiakhtába a határszéli biztoshoz s a mongolországi konzulhoz.

Mongolországba indulásom az 1873-adik év Február közepére halasztottam el, mert Szibériában utazott személyek értesítése szerint ekkor van a legjobb szánút, minthogy addig a több méteres hó le szokott taposva lenni. Ezért az új évben megkezdtem lassan lassan beszerezni az utazási kellékeket. A beszerzési hely Szentpétervár és Oroszország legnagyobb ószeres piaca, az Aprakszim-dvor volt. Itt vettem egy elnyühetetlen bőrtarisznyát, amely jókora négyzetes vánkos alakú és sok beleférős volt s amely lehetett ülés a szánban vagy a posta tyelegában, mert egyikben sem szokott csinált ülés lenni. Egy törhetetlen mosdómedencét és korsót papirgyurmából, egy egy vadász-látcsövet és egy zsebvörvert. Mindezeket azért szereztem az ószeren be, mert újonnan vagy nem kaphatók, vagy csak az én tárcámtól ki nem telő áron. Zichy M. udvari festő tanácsára vettem a revolver mellé egyik francia kereskedésben egy casse-tête nevű 30 cm hosszú buzogányt (két ólomgolyó halcsont nyéllel és szíjjal körülfonva), amely soha sem mond csütörtököt s a belső zsebében látatlanul hordható.

Öltönyöm állott az Asztrakhán városában vett kirgiz bundából, a még hazulról hozott lovagöltönyömből, hosszú szárú puha csizmából, bokán felül érő muszka kalucsnyival bőrből. Oxford ingem fölé jött egy piros flaneling oroszosan hordva. Ezt Svchiefner nagysága állította elé.

Fővegül szolgált a még hazulról hozott sűrű honvéd sapka.

Különben vállig érő dus hajam és nagy szakállam mellett nem szorultam nagyon meleg fővegre.

Elláttam magam 60 napra való kész kakaó lisztet s levesnek való Julien-zöldséget ugyan annyi napra; 4 hónapra való őrlött kávé. 200 egyrubeles papírpénzt 20 rubeles 10 és 15 kopekes ezüstpénzben — teárávalóul a kocsisoknak. 1873. Február 21-edikén pénteken reggel indultam mongolországi utamra Szentpétervárról Nyizsnyi-Novgorodig ahová Febr. 23-adika vasárnap reggel érkeztem meg. Itt kezdődött a postaszánnal való utazás. Innen Irkuck városáig 5,049 kilométert vagy 210 postaállomást számítanak; onnan a Bajkál taván át az orosz határvárosig Kiakhtáig 250 kilométert.

Ny. Novgorodból lóhiányban egy kupec és nejével kellett egy családi szánon elindulnom, úgy hogy mindenikünkre esett egy-egy ló után versztenként (1066 m) másfél kopek. Utunk jobbára a befagyott jégen vitt. Utitársaim az egyik nagyobb állomáson elhagytak s így én egyedül utaztam két lovas postaszánon Kazán városáig, ahová Febr. 25. kedden d.u. 4 órakor érkeztem meg. Eként az 5,049 kmből 418 kilométer a hátam megett volt 2 1/5 nap alatt. A postaszán tulajdonkép egy két méter hosszú parasztszán 75 cm hosszú fedéllel az utas fölött, aki pakjából csinál ülést, csinált ülés csak a kocsis számára van, aki fölött nincsen fődél. Minthogy a szán talpa csak lapos vassal van meg vasalva, azért a szánnak két oldalt szárnyszerű támasza van a felülés ellen. Midőn az utas megérkezik, a legelső dolga át adni padarozsnyáját az állomásfőnöknek, aki azt bevezeti s beírja, melyik kocsis vitte tovább és mikor indult el. A legrosszabb az, hogy minden kocsis, aki legtöbbször maga a

a vállalkozó lovas gazda a saját szánjával áll elé s az utas tartozik abba átrakni pakját minden állomáson.

Péntek óta csak Kazán városában feküdtem ágyba, mert az állomásokon nem szokott az utas tovább időzni, mint reggel amig megteázik, ami 10 perc alatt megvan. A szamovár az asztalon, abban a mindig fővő víz, minden utas a maga tea szilkéjében a maga teáját elkészíti s a szamovár használatért fizeti [a] 4-kopeket. Ha déli időben érkezik az ember állomásra, a kész ételből, ami rendesen *scsi* (káposzta leves hússal) kap pénzéért az utas is. Vagy pedig ahol az állomáson jó gazdasszony van, akkor lehet megrendelni valami féle sültet sós káposztacikával, mert Szibériában is a káposztát fejesen sozzák be, mint a Székelyföldön.

1873. Február 25-ödikén d.u. 4 órakor érkeztem Kazán városába, ahol meglátogattam N. J. ismerőseim közül N. I. Ilminszkit, a nem orosz (nemzetiségű) néptanítóképezde igazgatóját és Vaszilyev, keresztyén tatár pópa bátyám akik örvendettek a viszontlátásnak. Az Ilminszki gondoskodása révén a tovább utazásra Omszkig akadt egy német távirdász, aki mellbeteg létére szibériai szolgálatra kéredzett, azért, mert ott egy évi szolgálat két évinek számít s így hamarabb mehet nyugdíjba. Február 28-adikán este indultunk útra két méter hófal között, ahol nem lát egyebet az utas, mint eget, két oldalt fahavat és a kigödrösített utat, amelybe beugrik s kiugrik a szán, úgy hogy nyavalyás utitársam minden hápának hupájánál kinosan felkiáltott, hogy lassabb[an], hajtsa a kocsis, mert kiugrik a tüdője. A postalovak csengőt viselnek azért, hogy lehessen hallani a szembejövő szánat, hogy neki lapulva a hófalnak, valahogy kitérhessenek egymásnak.

Március 2-odikán vasárnap reggel érkezünk meg a sok ah-weh után Perm városába, ahonnan csak 4-edikén kedden reggel 9 órakor indultunk, mert utitársam[nak] pihenőre volt szüksége. Minél inkább haladtunk Perm városától keletre az Ural hegy felé azonnal jobban éreztük, hogy szentpétervári öltözetünk nem elég meleg. Az Ural tetején az Európa és Ázsia határát jelző négy szegű gránit oszlopnál a zsebhigany hőmérőm össze volt zsugorodva tehát nem mutatott egyebet, minthogy zero 35 fokot elérte a hő csökkenés. Utunk az Ural keleti ázsiai oldalán láthatólag lejtősebb volt, mint az európai oldala és Március 7-edikén pénteken délután vígan ereszkedtünk le Jekatyerinburg városáig. Amint kipihentük magunkat, melegebb öltönyt mentünk vásárolni a csinos szibériai városban. Az első volt a nemez botost kicserélni kutyabőr-csizmával, amely egyik oldalán cserzett, a másik oldalán szőrös kutyabőrből volt csinálva. Ebbe már nem kellett a puha csiza, elég volt egy könnyű gyapjúharisnya. Az asztrakhani juhbőr bundára vásároltam egy *dakha* nevű szarvasbőr bundát a melyet szőrével kifelé öltönek föl. Ez a *dakha* igen könnyű és a tömött zsíros szőr a hideg szél ellen a legjobb védő. Csak az a ro[s]sz sajátsága van, hogy fűtött szobába vinni nem jó, mert ott megvedlik, az az a szőre letördelözik. Kezdetben, amíg a hideg tartott, vigyáztam is arra, a posta állomása előtt a hóra ülve vártam az új szánkát. Később bevitettem az állomásra s el is vesztette a szőrét. Így öltözködve Március 10-edikén hétfőn reggel útra indultunk és Március 12-dikén hajnalban megérkeztünk a csupa fából épült Tyumen városába úgyhogy azonnal lefeküdtünk nem a vetett ágyba,

hanem az üres ágy kopasz deszkájára felöltözötte. Beteges utitársam napokat akart itt pihenni. El sem aludtunk, valaki elkezdett keményen zörgenti az ajtónkon és a nevemen szólítani oroszosan. Felugortam s kimentem a folyosóra, ahol egy csendőr hadnagy a 3-adik (titkos) osztályból mutatta be magát s bocsánatot kért, hogy ily korán zavart, de éppen most érkezett meg és Szentpétervárad óta folyvást sietett, hogy utólérjen, mert értesült arról, hogy én Kelet-szibériába utazom s ő is oda lévén kirendelve együtt utazhatnánk kényelmesen, mert ő Kazán városában szánat vett s az állomásokon nem kell kiszállni a meleg szánból, hanem ott várjuk be a lovak kicserélését. Erre én elmondottam, hogy Omszkig van egy német göthös távirász utitársam s az nem akar tőlem elmaradni. „No majd eligazítom én azt“, mondja nyájason e csendőr, akinek szintén német postatiszt volt az utitársa. „A két németet összecsapjuk s mink mint Irkutszkban utazók együtt megyünk tovább még ma délután és pedig nem postalovakkal, hanem parasztok lovaival, akik két posta ló béréért négy lovat fognak be és alkalmunk lesz a szibériai falusi életet látni. Mikor mindezt elmondotta német utitársamnak, amihez én hozzá adtam utam sietős voltát hogy a Bajkál tavat még befagyva találjam, belátta hogy az elválásnak meg kell történnie. D.u. 2 órakor csakugyan négy paraszt lóval elindultunk s csak Március 13-án este álltunk meg egy hármassal falusi családnál meghálásra. Egy özvegy asszony hajadon leányával és két házas fiával. Az egy emeletes faház emeleti részének azon szobáját, amelyből lappancsos ajtón a földszinti lakásba volt a lejárás nekünk adták át. Elővigyázatból minden holminkat a lappancsra rakodtuk, nehogy valaki alvás közben meglopjon minket s a csendőr kardját és fegyverét ellenünk fölhasználja, mert ilyen egymástól távol eső faluban minden megtörténhetik. E nap születésnapom lévén a csendőr a vacsorát behozó házi leányt benn marasztotta s minden féle szeszes italunkat elévéve addig köszöntgettünk születésnapomat, amíg a házi leány illuminált állapotba jött és mikor a csendőr néhány fényes rubelt mutatott neki, ott is maradt hajnalig a csendőr mellett. Midőn Március 14-én a két testvér négy lóval tovább indultunk már el volt határozva, ezután postával utazunk, mert úgy semmi bajunk nem eshetik[,] mert a postán utazó be van írva mint az ajánlott levél. Eredeti volt a kocsis és a csendőr beszélgetése. „Hát bátyuska nincs gyereked?“ Nincsen uram. „Hát a testvérednek?“ Ő neki sincs. „Hát hogy van az? Hja uram, szegények vagyunk s a pópa bátyuska ingyen nem segít. „Hát miért nem szóltatok a tegnap este, mink ingyen segítettünk volna és még pénzt is adtunk volna.“ Nem mertünk ilyen kéréssel előállni.

Március 14-én este az alutovszki posta állomásra mentünk s ott háltunk, mert az Omszk városaig levő 25 állomás egyikén sem szándékoztunk megállni tovább mint amíg lovakat váltottak s amíg teáztunk, vagy ebédeltünk. Éjjel rendesen daloltunk, hogy a kocsis el ne aludjék s vígabb[an] hajtszon.

Ekként Március 16-án, vasárnap d.u. érkezünk Omszk városában.

Március 17-én kedden elhagytuk az Irtis jobb parti mellékfolyójának az Omnak mind két partján fekvő, s nagy részt faházakból álló pusztai várost Omszkot.

Március 25-ödikén 65 állomás után meghálás nélkül értük el Krasznójarszk városát a széles Jeniszej partján. Derék utitársamot akit csak hivatalos sapkája árult el, hogy miféle veszedelmes hivatású ember, várta már egy szentpétervári távirat, amely őt Krasznójarszk és környékének inspicálásra rendelte.

Tehát megkellett válnom kedves és merőben felvilágosodott utitársamtól, akit az emberek az állomáson úgy néztek, mint aki engem, mint cserkesz főnököt, számkivetésbe kísér. A kényelmes szánkát nem sajnálhattam, mert az ideje már lejáróban volt. Ugyanis Március 27-edikén délután egy katona orvos utitárssal, ki majori rangot viselt, hagytuk el Krasznójarszkot nem szánon, hanem posta szekérrel. Ez akkor még Szibériában állott egy négy kerekű muszka falusi szekérből, amelynek a derekát egy két méter hosszú kosárszerű alkotmány képezte, amely a két tengelyen nyugvó 3 méteres erős, de azért hajlékony rudakra volt megerősítve, hogy a kocsi rugót helyettesítse. Ezt a szolgálatot meg is teszi, amint visszatérő utamon volt alkalmam kipróbálni, amidőn az út fagyos göröngyén a sebesebbecske hajtásnál amerikai pocakos utitársammal együtt a szekér derekából úgy kiugrottunk, mintha ott se ültünk volna. A Vladivosztkából haza, Amerikába utazó hízott kereskedő mindig az út széli sáncban lelta a helyét, magam pedig mint könnyű fiatal rajta átrepülve az útszéli gyepen. A széles Jeniszej jege már megvolt repedezve s csak a ráterített szalma segítségével ment át tyelegánk (talyigánk) beszakadás nélkül.

Nyizsneadinszk városban az orvostól megváltam s így csak magam érkeztem meg Ápril 2-odikán éjjel Irkutszk városába szekéren. Másnap végeztem a bankban t.i. a Szentpétervárról oda küldetett pénzem felvettem, amikor is száz papír rubelért csak 70 ezüst rubelt kaptam.

Április 4-edikén, péntek d.u. órakor indultam szekéren a Bajkál felé. Este érkeztem meg a Bajkál éjszaki partján fekvő Lisztvanyicnaja állomásra, ahol meg kellett hálnom, mert a Bajkál jegének neki indulni éjjel nem lehetett. Ápril 5-ödikén szombaton reggel 8 órakor indultam szánon a még szerencsére befagyva volt Bajkálnak iszonyú szélben. A Bajkál méter vastag jege csak nem tükörsíma volt a sok szélfúvás miatt. A jó patkós lovak sokszor csak álltak s a szél forgatta körülük a szárnyas szánat, míg végre is kiöntött abból, ami ez nap néhányszor megtörtént. Amikor körül néztem úgy dél tájban a tavon, annak nyugati partján a fenyő fa erdőt déli nyugati végen mintegy ajtóból meredeken kiemelkedő hegyeket magas fenyőkkel; éjszakeletre és délre téli síkság volt látható.

Nap lementé után érkeztem meg a Bajkál déli partján fekvő Paszolszk állomásra, ahol a szép állomásfőnöknő pompás beafsteket tálalt föl székely káposzta cikával, ami az egész napi böjtölés után ízlett. Mire az evéssel kész voltam, a posta-szekér az ajtó az előtt várt s az este dacára tovább indultam a fagyos, de hó nélküli úton. ./ Innen Kiaktaig 250 vesztnyi út volt, amit 13 hosszú állomással kellett megtenni.

Ápril 6-odikán és 7-edikén vasárnap és hétfőn az utam Kiakta felé jobbra egyik medencéből a másikba vive haladt, ami Háromszékre, Torjától Hara-lyig volt irányban, emlékeztetett. A medencék szélén hűvös tavaszias idő

derült nappal, míg a medencék fenekén kellemes idő, valóságos nomád tanyáknak való vidék.

Ápril 7-edikén este érkeztem Kiaktába, ahol vendéglő hiányában egy agglégény házánál szállásoltak el. Ugyan ide hozott a posta egy Pereszlenyi nevű major rangú orosz tisztet, akinek elbeszélése szerint egyik őse Mária Terézia korában vándorolt ki Oroszországba.

Ő egy valóságos szűk látókörű pöffeszkedő muszka volt. Milyen különbség a kisorosz race csendőr-hadnagy útitársam közt és e major közt. Ekkor láttam azon orosz szólás igaz voltát, amely szerint, minden durák (ostoba) tiszt majorságig föl viszi. Házi gazdánk kérkedett azzal, hogy fiatal korában kínai tolmács nevendék volt amikor a vámhivatal Kína és Oroszország közt Kiaktában volt, ami most Lisztvenyicán van.

Reggel, amidőn a házi gazda kérdezte, hogy mit akarok ebédelni, mert itt a zöldségárús kínai, tudtam meg, hogy a 6 ezer lakóval bíró Kiakta várost, az ettől egy hajításnyira *Mai—ma—csin* nevű 150 lakójú kínai telep látja el minden növényi terménnyel. Az után bérkocsin elmentem Kiaktának külön álló, várral bíró Troiokoszavszk nevű hivatalos részébe Ppafpius, orosz határszéli biztoshoz, a kit Szentpétervárról már előre tudattak volt hivataloson jöttömről, hogy bemutassam magam. Mindhárman maga, neje és leánya nagyon örvendettek, hogy olyan idegennel volt dolguk, akivel oroszul, németül beszélhettek. Egy hétig kellett várakoznom mongol karavánra s ezen idő alatt a biztos többször magához vétetett két kerekű kocsi-jába. Ezen idő alatt kiállították számomra a kínai útlevelet.

Kiathtát és ennek déli részén különállón és várral bíró Troiczkoszavszk nevű hivatalos részét 1873, Ápril 14-edikén hétfőn délután 1¹/₂ órakor hagytam el miután a biztosékkal megebédeltem, a biztostól kölcsön kapott, két-kerekű, teveszörrel bélelt kínai szekéren, amelynek két oldalán ablakocska is volt, de csak egy oldalán ajtó. Ebben pakkom könnyebb részén mint: sült birkahús, kenyér[,] teafőző, kávéfőző edényeim, egy pakk gyertya, a biztostól kapott üveg *kvaszt* (kovászból készült) orosz ital s kazáni ágytakarómon kívül magam foglaltam helyet félig fekvő helyzetben, háttal a befogott teve által magasra tartott előoldalnak dülve.

A mongol karaván, amelyre Kiakhtában éppen egy hétig kellett várnom, állott vagy 15 tevéből s öt mongolból, akik karavánteát és nyers bőrt hoztak Khürenből (Urgából) és csaknem üresen tértek vissza Mongolországba. Azok, akiket mongol írásos szerződéssel fogadott meg a határszéli biztos személyemnek és holmimnak az urgai orosz konzulságig szállításra, hárman voltak: *Donduk* lámakhun (papi ember), *Bolot* és *Serendzab*, mint a kettő khara khun (fekete=civil ember).

Az orosz határsánctól vagy 300 méter távolságra fekvő *Mai—ma—csin*, kis kínai városkában láttamozta kínai útleveletemet a mandsu hivatalnok, vámvizsgálatról szó sem volt. A vitelbér hátra lévő részét is kérték Mongolaim, mert bevásárlásokat kellett tenniük. Én átadtam a rubeleket, de előbb a mandsu hivatalos ember előtt alá kellett írniuk a szerződést: *Donduk* aláírta tibeti írással, *Bolot* (Aczél) pedig mongollal.

Elég gyors léptekkel haladt a teve karaván amig hágó nem következett,

amikor is megállott s elkezdett a befogott tevé keservesen kiáltani, mintha azt akarta volna mondani, hogy nem bírja a neki való munkát, a húzást. Kiszálltam tehát kis vagonomból s egyik tevé hátára ültem nyeregbe úgy mintha lóra ültem volna, csakhogy a magasság s a lógás emlékeztetett hogy nem lovon ülök, hanem a puszták hajóján. A következő hágónál, már két tevé kellett a szekerelem elé fogni, amelyet elhagyva újra vagonomba ültem s félig fekvő helyzetembe[n] aludtam, amíg kedden (Ap. 15.) hajnalban félhárom órakor Öndöracsi nevű helyen meg nem állottunk. A tevéket eloldották s a pakkot leszedvén róluk eleresztették, hogy az avarfűvön rágódjanak. Én a zseblámpámmal a könnyű úti sátot (majkhon) felütésénél segítettem, mire a magukkal hordott vas háromlábát felállították s az uton gyűjtött tűzeggel tüzet raktak. A három lábra feltették a mindenféle főzésre használt üstöt, hogy teát főzzenek, ami a mongol módon készített teára nézve teljesen igaz, mert a Mongolok a számukra téglá vagy nagy cukorsüveg alakjába préselt durvalevelű teát előbb elaprózzák s azután vízben főzik só és vaj hozzá adásával, amelyet kiki a kebelében hordott kínai papirgyurma csészével mereget és szűrcsöl. Én is e nap főztem először teát tűzeg tűznél, persze hogy nem volt olyan jóízű, mint az orosz postaállomásokon szamovár segítségével készített tea, de a hűvös reggelen jól esett.

Ápril 15. Kedden délután félegykor, miután a Mongolok az üstben főzött birkahússal megebédeltek, útra indultunk és a *Joro* folyócska jegén valahogy áttuszkolták az elsikamlástól nagyon félő szegény tevé, én persze gyalog mentem át.

Ápril 16. Szerdán hajnalban szintén félhárom órakor állott meg karavánunk *Saraghol* (sárga folyó) partján, mert hacsak lehet, az állomást völgyben és víz közelében tartják meg, úgy hogy a szegény tevék egy folyóban 13–14 óráig verik kerges talpukat az ösvényátnak csak igen ritkán homokos talajához. Ez állomáson reggel változatosság kedvéért fekete kávét főztem a tűzeg tűznél. Az én majkhánom három emberével megkóstoltattam cukros teám, kávém és a cukros és köményes vodkám, amiért is egész készséggel szolgáltak tüzet raktak, vizet hoztak s edényeimet a folyóban kiöblítették, amit az ő mindenre használt üstjükkel soha sem tesznek meg, hanem csak egy marék avarfűvel kitörlik. Minthogy a határszéli biztostól kapott kvaszos üvegek megürültek, kettő[t] a *Saraghol* jeges vizéből megtöltöttem, a harmadikat pedig gyertyatartóul használtam kis vagonomban. Mikor nem voltam álmos, gyertyánál olvasgattam a nappal tett jegyzeteket, különösen az én beszéltem kalmik-mongol nyelvnek a Mongolaim által beszélt keleti mongoltól különbözését illetőleg.

Ápril 17. Csütörtökön hajnalban a szokott időben a *Tumukhin dabar* nevű nagy hágó alatt állomásoztunk. Reggel a hőmérőm +11 C. fokot mutatott. E nap először láttam, hogy Mongolaim a zsiros bundára kiterített durva laska tésztát szaggattak az üstben rántódó vagdalt hús közé, ami a mi pörköltünkre emlékeztetett; s ha nem láttam volna hol volt a tészta kiterítve, még kedvem lett volna kérni a mongol ételből, mert hétfő óta délen és este csak hideg birka sülttel éltem, amelynek kövérebb részét az arcomra kentem mongolosan, hogy a folytonos szél ki ne fujja az arcom. Még az volt

a szerencse, hogy naponként meleg teát vagy fekete kávét ihattam. Hogy honnan vették a Mongolok a laska tésztát, amit ők egyszerűen liszt vagy lisztből valónak neveztek[,] nem tudom. Lehet hogy a kínai tanyán vették, amely mellett a múlt nap haladtunk el.

Ápril 18. Pénteken hajnalban a Khara ghol (fekete folyó) völgyében állapodtunk meg csak egy sátorral s az én három Mongolommal. Ma korábban útra keltünk s a délnyugatra folyó Kharagholon vitt át utunk.

Ápril 19. Szombaton hajnalban a Szüdzik nevű kis folyócska mellett állomásoztunk. Reggel kávét főztem és egy oda jött láma khunt (mongol papot) azzal megvendégeltem, egy 10 és egy 15 éves kistermetű mongol fiút hússal és kenyérrrel. A mongol ember rendszeren kenyeret nem eszik, mert nem tudja készíteni, de ha kap, megeszi mint valami nyalánkságot. Ez állomáson vettem a magammal hordott régi Seehofer-balzsamnak hasznát, amennyiben Serendzab megvágott ujját, amelynek vérzése nem akart megállni, megorvosoltam. Délelőtt útra kelvén délután a délkeletre folyó Burghultai vízen keltünk át. Nap lemente után egy magas hágó alá érünk, ahol Bolot szekerelemmel nyugatra fordult, míg Donduk és Serendzab lámák a többi tevével déli irányban a magas hágónak tartottak. Ez elváláson egy kissé megütődtem, de miután Bolot megmagyarázta, hogy a szekérrel kerülnünk kell, mert a hágón megölnék tevéit, megértettem.

Besötétedvén gyertyát gyújtottam vagonomban s fél 11 óráig ébren voltam, a többi közt elgondolva, milyen jó, hogy a buta mongol az uton járó kirablását fekete bűnnek tartja s hogy vallásában nincs meg az, hogy a láma a gazembert néhány imádságért becsületes emberré varázsolhatja. Az ájtatos muszka-földön a zsandárok mellett sem tudtam volna oly biztosan aludni, mint a mongol-földön, ahol sem csendőr, sem rendőr nem létezik. Vasárnap hajnalban csak akkor ébredtem föl, midőn a khüi vize mellett megállottunk s Bolot kifogván a tevét kis vagonom előre lejtett. Zseblámpámmal segitettem Bolotnak felütni a sátrat s mihelyt égett a tőzeg tűz, tea főzéséhez láttam.

Ápril 20. Vasárnap hajnalban még a teának való víz sem főtt fel, amikor Donduk és Serendzab lámák megérkeztek a többi tevékkel. Hogy mi a kerülő út dacára is hamarább érkeztünk a megálló helyre, onnan volt, hogy a mi három tevénk a legerősebbek voltak és sebesen haladtunk, míg a többi tevék közt a tavaszodó évszakban több volt a gyenge állat. Soványnak sovány volt mindegyik. Hisz a mongol ember mindenféle állata az egész azzal az avarfűvel él, amit a hóból maga kikapar. Reggel 9 órakor Bolot fölkészített három tevét s útra indultunk Urga (Khüren) felé; a hátramaradó Donduk és Serendzab lámáknak adtam félfél rubelt ajándéku. Egész nap sebesen menve naplementekor voltunk Mongolország fővárosában Urgában, amikor két gecül (láma pap — növendék) székely havasi kürt hosszúságú réz hangszerrel kürtölt Májderé tiszteletére. Ez a láma buddhisták szerint a jövő korszak női Buddhája, amikor a nők fognak uralkodni s a lovak úgy fognak vizelni, mint most a kutyák. Ezen istennőnek 75 könyöknyi magas álló, dúsán megaranyozott szobra a fenyőfa gerendákból épült templomnak egész tetejéig ér. Urga, ahol a Mongolok *khutuktuja* (érsek vagy

fő papja) székel, csupa sátrakból áll, amelyeket fölállított fenyőfa kerítés övez s így a rendetlen utcákat az ilyen kerítések képezik. Májderé templomán kívül a többi templomok is csak nagy sátrak. Kivételt képeznek a város széle felé lakó kínaiak házai, amelyek vályogból valók sár tetővel a négyzet telek három oldalán épült[ek], míg a negyedik oldalt, a hol a kapu van, felállított fenyőgerendák kerítik. A város közepén egy meztelen szép mongol fiúcskának, aki alig tudott szólni, oda adtam maradék kenyereket. A városon kívül egy lovas kozák jött előmben s kísért az Urga s ettől keletre fekvő kínai városka, a 2-odik Maimacsin közt középett eső orosz konzulsági telepre. A deszkával kerített telep udvarán I. V. Paderin konzuli titkár jött előmbe és fogadott angol nyelven és bevezetett a számomra rendelt szobába. Bolot Mongolomnak adtam egy kis pénztárcát másfél rubelnyi ezüst 10 kopekességekkel megrakva. „Légy boldog!” jó kívánattal köszönte meg s örömtelt arccal indult vissza Khürenbe, mert *Urga*-t úgy hívják mongolul. Én előszedtem papírmásé mosdóedényemet egy hét után először megmosdottam és felöltöttem a még Budapestről való szürke öltönyömet mert fekete öltönyt, mint olyant, ami a Mongolok előtt utálatos, nem vittem volt. Miután a titkár által küldött gazdag oszonnából jól falatoztam, az emeleten lakó konzulhoz fölmentem, aki igen szívesen fogadott s elmondotta, hogy az Ázsiai Osztálytól utasítása van, hogy miután Urgában se lakást se élelmezést nem tudnék kapni, nekem addig mig ott leszek, lakást és délebédet adjon. Nem sokára Mária Nikolajevna, a konzul neje egy magas szőke, 30 éves kedves nő is megjelent s férje bemutatott neki. Az Oroszoknál legmegtisztelőbb megszólítás nőre és férfira nézt az illető keresztneve s az apának keresztneve olyan végzettel, amely N-nek fija, N-nek leánya, értelme tehát Maria Nikolajevna (kiejtve M. Nyikolajevnya) azaz M. Miklós leánya. A konzul Jakob Parfentyejevics Sismárev, amint családi neve is mutatja, mongol eredetű a beszéli is a mongol nyelvet jól és gyakorlati képességű ember. Titkárja egyetemet végzett Szentpétervárott, mandsu-mongol és kínai nyelvet és jogi szakot tanulván. A konzul neje egy irkutszki gazdag orvosnak volt leánya, aki gymnasiumot végzett, tanult francia és angol nyelvet, de nem gyakorlás miatt elfelejtette mind a kettőt. Engemet mindig angolosan Miszter Bálintnak szólított, mig férje oroszosan Gabriel Andrejevicsnek. Beszélgetés közben a konzulné szamovárt hozatott az asztalra s pár pohár finom tea elköltése után elváltunk. Én a szobámban a magammal hozott kazáni ágyneműmmel megágyaztam úgy ahogy s reggelig aludtam.

A 151 nap a khalkha-mongol földön a következő munkában telt:

1873. Szeptem[.] 12 csütörtökön reggel vettem búcsút a konzuléktól s a titkártól és egy burjátmongol és orosz karavánnál indultam útra a kölcsön kínai szekéren, amelybe most lovakat fogtak ami Kijakhtaig 24 rubelbe került.

Jadén Dsamcza fekete láma tanítóm a Mantaér daba nevű hágóig kísért kölcsön kért lóháton, amikor már dél elmúlt volt, s akkor azon kívánattal „Bálint úr szerencsés legyen az útja!” visszafordult. Este Orrkha-dabánál állomásoztunk.

Szeptember 13 Pénteken Burghultai csermelynél pihenőt tartottunk. Ezután Burghultai hágó, Khunszul-daba, Boró-daba hegyek következtek, amely utóbbinál megháltunk.

Éjfél után megindulván reggel 7 órakor a Khara ghol nevű vízhez érkezünk ahol a félút volna Kijakhtáig. Éjjel holdvilág és hideg idő volt.

1873. Szeptember 14 Szombaton utunk a Mankhutai (vagy Mantekhai) nagy hágón vitt nagy kövek közt. Maga a hegy nyíres és dús fűvel volt benöve, mert a mongol ember nem kaszál s marháját fás helyen nem legelteti a vadaktól féltében. Éjjelre a hegy alatti völgyben állottunk meg.

Szeptember 15 Vasárnap reggel a Savaghol partján tartottunk pihenőt amíg teát főztünk. Útra kelvén útunk kaszálatlan s csak félig lelegeit réteken vitt, ahol sok köményt láttam szedtem is belőle. Estére a *Khuitun* vízénél települtünk le. Már megunván a hideg birka húst, köményes levest főztem persze rántás nélkül.

1873. Szeptember 16 Hétfőn reggel 7 órakor a Jiró vize mellett tartottunk pihenőt hideg szeles borult időben. Este az Ibicik nevű kis folyó partján állapodtunk. Éjjel kemény hideg volt, amiért is éjfél után azonnal útra keltünk.

Szeptember 17 Kedden reggel 9 óra után havazó és szeles időben érkezünk meg Kijakhtába. Minthogy a határbiztos családjával együtt egy burjátmongol földön lévő borvízkuznál volt, én pedig siettem hogy a Bajkálhoz érkezzem addig, a míg azon gőzhajóval átmehetni, mert különben a Bajkált meg kellene kerülni kevéssé járt úton. Ezért a kölcsön kapott kínai taligát visszaküldöttem azon orrosszal, aki Urgából idáig hozatta. Azután a kijakhtai polgármesterhez mentem a *padározsnya* megújítását kérni. Ezt a polgármester szíves volt azonnal kiállítani, s amikor ez készen volt, elvezetett úgy ahogy voltam utazó öltözetemben, a női gymnaziumba, amelynek mind a hat osztályában meghordozott az igazgatónő.

Mindenütt elmondotta a kisasszonyoknak, minő távolból jöttem nem anyagi haszonért, hanem a tudományért. Én nem a csúnya uti öltönyömet szégyeltem, hanem azt, hogy ha megtalálná az igazgatónő kérdezni, milyenek nálunk a női gymnasiumok! mit feleljek. Szerencsére erre nem volt idő.

Tavaszkor a 13 állomást a Bajkáltól Kinaktáig két napon és két éjjel tettem meg. Most ősszel az esős időben a sáros úton csaknem három nap kellett. Sokszor nem is akart a szekeres befogni az esős sötét éjben a Szelonga folyó meredek partján. Sok nógatással s jó teával, — mert így nevezik Oroszországban a borralalót — tudtam rávenni. Sietnem pedig kellett, hogy még hajót kapjak. Ez a Polovinnaja 35 vesztes állomás estétől kezdve hajnalig tartott csaknem lépést hajtva és mindegyre zseblámpámmal utána nézve, hogy hol járunk.

Szerencsére Szeptember 20-ikán szombaton reggel 10 órakor a hajóállomáson voltam s félóra múlva indult az utolsó hajó a Bajkálon ez ősszel, amely úgy himbálta a hajót, mintha nyílt tenger lett volna. Ekkor láttam mily borzasztóan meredek a Bajkál éjszaknyugati partja, ahol az Alsó-Angara nevű hatalmas folyó kiömlik abból. A Bajkál éjszakeleti öblébe ömlik a Felső-Angara folyó és ennek folytatásául tekintik amazt. Hogy miért nem

inkább a déli parton csaknem szemben beömlő Szalenga folyó folytatásának, azt nem értem? Meglehet azért, hogy tudósabbnak tűnjék fel az állítás. Este érkezünk meg Lisztvesznyicsnaja állomásra, ahol lámpánál történet meg az orosz vámvizsgálat, ami rám, mint tanulmányutasra nézve enyhe és gyors volt.

Tíz óra körül érkeztem Irkutzk városában örömmel, hogy Urgából elindultom óta először alhattam ki magam. Másnap vasárnap délelőtt felkerekedett egy jakutzármazású orosz ügyvéd (P. Iv.) és kért, hogy mint kiváltságos utas fogadnám el uti társul kishugát fiacskájával együtt, akinek saját szekere van és Tomszk városába kell utaznia. A szegényt ájtatos és gaz férje itt hagyta, miután itteni házára ravaszsággal váltókölcsonnt vett fel és nyugat Szibériába szökött. Itt elbeszélte, hogy a vöröshajú muszka kupec (kereskedő) amint megtudta, hogy neje titokban megtanult írni, egy napon megszólította feleségét, hogy próbából írjon neki egy sorocskát és azzal elébe tett egy üres váltólapot. A tapasztalatlan kereskedőné minden gyanú nélkül [írt] a cifra papírra. A naponként háromszor térden állva és mellét dőngetve imádkozó férj örömét mutatta, hogy milyen jól megtanult neje írni. Egy hét múlva eltűnt a férj, miután kicsalt néhány száz rubelt a paptól is, ki bizott a buzgó templomba járó s házzal bíró kereskedőben[,] mert azt nem tudta, hogy a ház a feleségéé. A második héten bemutatták a nőnek a váltót fizetés végett. Ekkor értette meg szegény nő, mire iratott vele próbát képmutató férje. Erre jött irkutzki házának lefoglalása. Ügyvéd rokona kivitte, hogy elhalasszák a ház eladását, mert váltó csalásért feljelentette a ravasz férjet. Ezért kell kishugának Tomszkba mennie, ahol szintén van egy háza, hogy hát ha ott lesz férje a környéken s ezt a házat is meg akarja adósság[gg]al rakni. Elgondolva, hogy 1500 versztnyi utat csaknem féláron és a már említett minőségű postatyelegánál kényelmesebb szekéren tehetnek meg ha lassabban is, tehát megígértem, hogy elfogadom és kedden délután indulhatunk, addig hozzák jól rendbe a szekeret a nagy útra. Hétfőn dél után jött a kereskedőné szolgálja s jelentette, hogy a szekér jó karban [van] s a mondott időben indulhatunk. Egyszersmind értésemre adta, hogy hogy asszony a egy 35 éves derék nő, akivel meg leszek elégedve. Hétfőn délelőtt elmentem az aranytárigazgatójához, bemutattam magam s megmutattam az atkrítij lisztet (cári ajánló nyílt levél) elmondottam, hogy nem akarnám Kelet Szibéria fővárosát a kerek torony tartalmának látása nélkül elhagyni, jött s felnyitva egy nagy vas ajtót bámulva néztem a nagy téglányokba öntött s körsorba rakott fényes termést. Ez volt az az évi arany termés Kelet-Szibériából. Ez után egy különlegesség kereskedésbe mentem egy amerikai fapipáért, a hol a tulajdonos egy száműzött lengyel, mint Magyarországi 48-adik polgárát mutatta be magát.

Szeptember 23-án kedden délután jókor a szállodában volt egy székes minőségű ernyős szekér fele részben felpakolva úgy hogy az én puha bőröndjeim a kereskedőné ládjából és ágyneműjéből álló középülés háta megé jöttek szénába pakolva, tehát Kínából hozatott mandsu könyveim az összetörés ellen biztosítva lettek. Az így felpakolt csengős trojkával (háromlovas fogat) a kereskedőné (Birgov-né) háza elé hajtattam, ahonnan

várákozttatás nélkül beült a derék utitársné 5—6 éves, eleven fiával a utnak indultunk. De kikisért a városból egy egyfogatú szekéren a kereskedőné vak hagybácsija is. Amidőn elhagytuk a várost s az Irkut kis folyócska hídját elkezdett a hátsó szekér kocsisa kiabálni, hogy álljunk meg, mert ég a hátsó tengelyünk. Hamar a nagy férfi leugrott és neki állott két oldalt a kerekeknek és fecskendőjét kiki kiürítvén a szekeret fenyegető tűz el lett oltva. Az út jobb oldalán vagy 100 lépésnyire volt egy szent butik a hova a kereskedőné és vak bátyja bement s a pópáktól egy pár rubel (6 korona) árú áldást és szerencsét vásároltak. Ez után a vak bátya búcsút vett tőlünk és visszatért, mink pedig folytattuk az utat halkabban, nehogy szekerünk fatengelye a pópa áldása dacára megint meggyúljon, amin másnap reggel kenéssel segítettünk. Amíg az állomást elértük a beszélgetés mindig a vallásról folyt, amit az értelmes utitársnő kérdezősködése idézett elő annak hallatára, hogy én sem paroszláv, sem katolikus, sem pedig luterán vallású nem vagyok, tehát sem a muszkákhoz, sem a lengyelekhez, sem a németekhez nem tartozom. Végre sajnálta, hogy két rubelét elvesztegette[,] mert annyi belátása volt, hogy a pópa áldása a tengely meggyúlásától meg nem óv.

Rendesen éjfélig, mert derült idő volt, uton voltunk, akkor pedig ledőlünk a postaállomás padjaira. Ekként megérkeztünk szerencsésen Tomszkba, ahol a kereskedőné házában úgy szállottunk le mintha otthon lettünk volna. Én 5 napig pihentem és körülnéztem a város tarka népségű piacán és elkopott téli öltönyöm újjal cseréltem ki. Idáig jöttünkben érdekes volt a széles Jeniszej folyón alkalmazott komp, amelyet a víz folyása visz egyik partról a másikra minden emberi erő nélkül[.]

Tomszk városából egyedül indultam tovább, de már a második állomáson akadt egy Vladivosztozkból haza térő Kaliforniai német kereskedő (E), aki amerikai szekéren akart Szibérián át hazautazni. De a kocsijába mindig hat lovat kellett fogatnia, ennyi lovat csak várakozva kapott. Ezért a nehéz kocsit eladta Krasnojárszk városában s onnan posta szekéren utazott tovább, de így is csak lassan, mert a kiváltságos utazók (hivatalnokok) előbb kapnak lovat, mint a közönséges utasok. Mikor látta az állomáson, hogy egyedül utazom és koronaútlevéllal, bemutatkozott fölkért, fogadnám el utitársul. Kérését készséggel teljesítettem, mert az őszi utazásra két személynek előírt három lóbér fele mégis okosabb, mint két ló bére s azután nem olyan unalmas. Ekként együtt utaztunk Permig, Nov. 5-ödikig, ahol még az utolsó gőzhajót a Káma folyón Kazánig megkaptuk. Persze havas időben érkeztünk Kazánba, ahol két napot maradtam régi ismerőseim meglátogatására. Kazánból Nyisznyij—Novgorodig postakocsin tettem meg az utat, onnan pedig vasúttal Szentpétervárig, ahol November közepén már vígan siklott a szán és egyenesen a régi lakásomra hajtottam, amelyet el is foglalhattam, mert üres volt.

Az év végeig Szentpétervárott maradtam felkeresve az ismerősöket, akik a mongolországi utazásom érdekében itt—ott közbenjártak volt: Al. Schiefner, akadémikus, Pomutz György, hazánkfia, az Egyesült Államok generálkonzula és Zichy Mihály udvari festő. Az orosz új évre (1874) átköltöztem

Siestraljoki nevű finn telepre a főváros közelébe, hogy az utazásom alatt elhomályosodni kezdett finn nyelvismeretem felújítsam. Nem azért mintha Hunfalvi és a porosz-szláv Budenz nyelvészetének helyességét elismertem volna, hanem mert ismerni akartam, amit tagadtam. Már honn Magyarországon létemkor nem tudtam hinni a mondott akadémikusok által hirdett finn típusnyelvben s most miután Kazán városában N. Ilyminszky szívességéből a kazáni tatáron kívül az altaji török-tatár nyelvet is ismerem, még távolabb voltam a finn típusnyelv hívésétől. Eleget is bántott az, hogy nem volt a bizonyos tekintetben szegény budapesti Akadémiában senki, aki azt kérdezte volna a finnező akadémikusoktól, hogy láttak-e már egy igazi turáni nyelvtant? Az igaz, a lelkes Toldy Ferenc nem egyszer kiáltotta oda a finn mestereknek „tudjanak az urak előbb magyarul s csak aztán akarják magyarul tanítani az Akadémiát“.

1874-edik Február közepén hagytam el Oroszországot Fogarassy Jánosnak, a Nagy Magyar szótár szerkesztőjének biztatására, hogy itthon az Akadémia segítségével földolgozzam a gyűjtött nyelvészeti anyagot.

Rezumat

AUTOBIOGRAFIA LUI GÁBOR BÁLINT (fragment)

Gábor *Bálint*, cercetător, călător și lingvist originar din comuna Cătălina (jud. Covasna) este una dintre figurile de seamă ale vieții științifice din a doua jumătate a sec. al XIX-lea. Spre sfârșitul vieții și-a început redactarea autobiografiei, pe care nu a reușit să o termine; cu toate acestea, ea are o valoare deosebită din punct de vedere al informațiilor cultural-economice și etnografice, prezentând printre altele școala din satul său natal, precum și situația economică-culturală a Rusiei țariste din secolul trecut.

